

երբեք ջուր չեն խմում. Բայց և այնպէս այդ առաստուղներն անհամեմատ անուշ կոթ են տալիս որից և պատրաստում են Ռոկֆոր կոշտած գոփական պանիրը: Բայց ամենից զարմանալին այն է, որ մարդիկ էլ կան որոնք կարող են առանց ջրի տալրել: Անտրոնական Եփրիկայի նշանաւոր ցեղերից մէկը: Հատկանշականը, կարող են առանց ջրի տալրել: որքան էլ աօթ ուզում է թող լինի եղանակը և կամ կիզիչ անապատի աւաղը:

* *

Սիւս մեծեւ. Մօտ ժամանակներս Երվանդաշատ մի խիստ հազուադէպ երևոյթ է պատահել, այն է, սև անձրև և եկել: Անձրև է տեղացել 4800 քռ. միոն տարածութեան վրայ և այդ միջոցին այնքան թանձր խաւար է պատել, որ թրուշուներն իրենց բներն են քաշուել, տներում ստիպուած են եղել ճրագ փառելու: Իսկ անտիտպաշտ մարդիկ յուսահատուած պատում են եզել աշխարհի կործանման: Սակայն սև անձրև գալուն պարզ ու հեշտ բացատրութիւն է տրուում նրանով, որ Հարաւային Հոտլանդիայի և Հիւս. Անգղիայի գործարանների մարն ու մրուրը խառնուելով մաստիսողի հետ, քամու սաստկութիւնից ծովի վրայով Երվանդիս են անցել և անձրևի հետ ցած թափուել: Այդպիսի երևոյթ նշատուած է և 1896 թուին Սիբիրում: Սամարա քաղաքից սկիզբն առնելով, արագ անցնում էր մի սև ամպ մինչև Մանջուրիայի սահմանները: Ցեսնողներն առաջ հրդեհուած անտառի ծուխ քնգունեցին. իսկ երբ այդ թանձր մշուշն զետեղ վրայ նստաւ, նոր հաւաքացան նրա ծագումը: Այնքան սաստիկ էր տորապետող խաւարը, որ 50 քայլի վրայ ոչինչ չէր կարելի որոշել. իսկ մրի հոտից մարգու շնչառութիւնն էր կտրուում:

* *

Բոյսերի տիւններն ինչպէս են պաշտպանում տնտեսներին. — Անշափ տեղացող անձրևներից գետնախնձորն ու միւս զաշտային պտուղները փրկում ու փշանում են: Բնութիւնն ինքը հոգում ու խնամում է այդպիսի բոյսերի զանազան մասերը: Ինչպէս են նրանց տերեւները, որոնք շարունակ ենթարկուում են անձրևների ազդեցութեանց: Եւ հենց այդ է պատճառը, որ մի քանի խոտաբոյսերի և ծառերի տերեւներն իրենց թեր զիբրով նպատում են, որ անձրևի կաթիլներն երկար ժամանակ չման իրենց վրայ, այլ հոսն ներքև: Բացի դրանից, շատ բոյսերի տերեւների միջին երակը մի տեսակ խողովակ է կազմում: Երբ ձիւշտ է, այնքան էլ խոր չի լինում: Բայց և այնպէս տերեւի միւս մասերից անձրևի կաթիլներն այդպէս են հաւաքուում և ապա ցած թափուում: Հատկ տերեւներն էլ ծածկուած են լինում աղուամազով, որը, կարծես թէ, ծածկոյթի զեր է կատարում և լոյս չի տալիս, որ անձրևն անմիջապէս կաշի իսկական տերեւին: Ի հարկէ, այս պաշտպանողական միջոցները խիստ անձրևային եղանակներին առանձին ծառայութիւն չեն կարող մատուցանել բոյսերին:

* *

Հոյր որպէս կերակուր — Արժանահատ ծանապարհորդներից ոմանք պատմում են, որ այն հնդկները, որոնք ապրում են Օրինոկո գետի

վերին հոսանքի վերայ, հող են ուտում և այդ է այն դիտաւոր պատճառը, որ նրանք շատ շուտով են մեռնում: Սակայն հող ուտելու այդ օտարոտի սովորութիւնն ամենին կախումն չունի անդի պակասութիւնից: որովհետեւ ամեն հող իրեւ կերակուր չի ծառայում: Հնդկներն այդքանք շատ լաւ են հասկանում: Նախ փորձում են և եթէ նրա մէջն անհրաժեշտ բաղադրութիւնները չեն գտնուում, դէն են ձգում: Հնդկների գործ ածած հողը բաղկացած է լինում դեղին կաւից, որն իր մէջ պարունակում է երկաթի թթոււի և բուսական մանր մնացորդներ: այսինքն բարակածին և ածուխ:

Ուտելուց առաջ գործադրուելիք հոյր թրքում են և ապա չորացնում: Դիւի վերայ կամ տապակում իւզով և կամ թէ չէ ձկան ծարպով: Այսինքն ծաշակով այդ ձևով պատրաստուած հոյրը բոլորովին համից ու հոտից զուրկ բան չի լինում:

Մոսկուայից. Եզր. Ժամհարաններից: ստացել ենք հինգ օրինակ Վերարափա-ի բաժանորդագին, որոնցից երեքը թողուած է խմբագրութեան տնօրէնութեան: Մենք որոշեցինք մի օրինակ ուղարկել Լէյպցիգի հայ ձեմարտական լիկերութեան, երկրորդը Պարսկաստանի Մարտիա քաղաքի Հայոց մատենադարանին, երրորդը Թաւրիզի Հայոց կեդրոնական մատենադարանին:

ՅԱԻԵԼՈՒՄԾ

ԵՐԵՔ ԶԵՆԱԳԻՐ ՄԱՏԵԱՆՆԵՐ

ԵՆ

ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.

(1810—31.)

1881—83 թուերին, մինչ փոխանորդ Էր Ալեքսանդրապոլում, տեղւոյն Ալեքսանդր Գաբրիէլ Կաթողիկոսի Երեւանից Միտմարեանը սիրայօժար կերպով տուեց ինձ երեք ձեռագրներ, որոնց մասին հարցախրութեանս բաւականութիւն տալուց յետոյ, եւ խորին շնորհակալութեամբ ձեռագրները յետ դարձրի ձեռագրները մարտի նոտր գրով են գրուած և հետաքրքրական են ոչ այնքան հնութեամբ, որքան բովանդակութեամբ:

Մատենաներից առաջինը մեծագիւր կաշակազմ է 255 երեսից բաղկացած: Այս գրքի վերապատմութիւնն է Եւսեփակագրութիւնը նախնեաց:

Երկրորդը՝ միջակադիր հասարակ կազմով 138 երեսից, Այս գրքի վերապատմութիւնն է Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննէս առաքելոյ: Բարգմանալ ի յայն իզուի ի հայ

բարձրաւ ի մեռն Տոն. Տոն. Կերսիսի Լամբրոնացոյ աթ-
կայկոյնոյն Տարածի կիկիկցոյն ի բունն հայոց ՈՒԷ և
այժմ դարձեալ օրինակցաւ ի նոյն գաղափարն ի բունն
հայոց ՌՅԻ: Ի դռնն սուր Զեղապետի եկեղեցոյ որ ի
Պարսա:

Երբորդը՝ նոյնպէս միջակադիր, հասարակ կա-
շեկադմով 187 երեսից բաղկացած. Այս գրքի վեր-
տառութիւնն է. Հարսու նա կու թիւն կամ հաս-
տատու թիւն յառաջացոյն գեալ մեռն. ծնաւորն
կամ յայտնի ապացոյց նոր հերձուածոյ լինելոյ վերադա-
տելի Հայր Միխայէլի Չամկանէ (է բոյր մարմնաւորեան
խորոյ: Քաղեալ ի բունն մեռացիր գրուածոց իւրոց, զոր
իբրեւ ծաղիս մղեցաք ի մեռն մեր յամի 1815 մարտի 4:

Առաջին գիրքը՝ նամակագրութիւնը նախ-
նեաց. մի հաւաքածու է գանազան գրութեանց:
Հաւաքածուն կազմում են — Ընտրահաւու՝ Յունաց
կայսեր և պատրիարքի հետ ունեցած գրագրու-
թիւնները (ապուած Ընդհանրական կոչուած մա-
տենում). — ներսէս Լամբրոնացու՝ Լեւոն թագա-
ւորին գրած պատասխան (ապուած Աննետ-
կում Գրիգոր աղայի նամականեաց հետ 1865
թուին). — Փօտ պատրիարքի՝ Հայոց Զարարիա կա-
թոլիկոսին գրած թուղթը Քաղկեդոնի ժողովի
առթեմով. — նոյն պատրիարքի՝ Կորնթոս առաջին
գրածը. — Ալէքսանդրիայի Ալէքսանդր եպիսկոպոսի՝
Պոստանդնուպոլսոյ Ալէքսանդր հայրապետին՝ Նի-
կիայի ժողովից առաջ գրած նամակը. — Գրիգոր
Տղայի՝ Գրիգոր Տուսնուրդուն գրած պատաս-
խանը (ապուած Աննետկում 1865 թ) — Նիկիայի
Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի՝ Հայոց Զարարիա
կաթոլիկոսին Օննդեան և Յայտնութեան տնի
առթեմով գրածը. — ներսէս Լամբրոնացու՝ Ան-
տիոքի Յուսիկ արքեպիսկոպոսին գրած պա-
տասխանը. — Հարցաքննութիւն առ օրէնս-Քրիստոսի
և հաստատութիւն թէ ոչ է պարտ զլիճակ եկե-
ղեցական առաքիճանի ձգել ընդ մարմնական առհ-
մութեամբ. — Անտիոքի հաստատութիւն ոչ ժա-
ռանգեցուցանելոյ աղգատոհմի զառաջնորդական
պատիւ ի պատմութենէ Հարցն մերոց. — Ի նոյն խոր-
հուրդ զարձեալ՝ յորում թէ զմեր ազգս ունիմք
իշխանութիւն դատել և ոչ զայլ. — Թուղթ Սի-
մէօնի Սոյ կաթոլիկոսի առ Փիլիպպոս Եղմիած-
նի կաթոլիկոս. (այս գրուածքը հետաքրքրական է
իւր բանեցած լեզուովն ու ձգովը որը մեծք շու-
տով կը հրատարակենք). — Ի զրոց անտի օր կոչի
դատանութիւն հաւատոյ նորին սրբոյն Աթանասի
հետեւում յառաջ ասացելոց յաղագս նոյն ինքն
ամենասուրբ Հոգւոյն. — նորին Աթանասի հետեւում
յառաջ ասացելոց յաղագս նոյն ինքն ամենա-
սուրբ Հոգւոյն — նորին Աթանասի եպիսկոպոսի
արտագրութիւն առաքելական, յաղագս Աստուա-
ծայնոյն մարմնաւորութեան Աստուծոյ Բանին. —

նորին (Աթանասի) առ Յոսեփոս թագաւոր յա-
ղագս հաւատոյ. — Թուղթ Ալէքսանդր կաթոլիկոսի
Հայոց առ Ալէքէնտոս պապ վան անուղղայ գնացից
միտնեարաց. — Արիստոտէլի իմաստասիրի թուղթ
առ Ալէքսանդրոս թագաւոր պատմ. յաղագս աշ-
խարհի. — Մի յիշատակարան գրուած ՌՃԷ թուին
մի Հարականի կողքին Փիլիպպոս կաթոլիկոսի Պո-
լիս գնալու առթեմով. — Յիշատակարան գնողի Յի-
շատակարան գրողի Հարականին. — Յիշատակարան
«գրոց. ի թուականիս» 219 ի ժամ սորին գրու-
«թեան փոխեցաւ առ Քրիստոս բարեպաշտ իշխա-
«նաց իշխանն արքայեկոյնն Հայոց և տեառնս
«Աստի տէր Քանծոյն. ի մարտի ամսոյ ԺԳ. յա-
«ւոր երկշարմով, ընդ երեւա աւուրն, ի մայրա-
«քաղաքին Սիւս և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Ակ-
«նեւր. որոյ ողորմեցի Տէր Յիսուս Քրիստոս.
ամեն. — Կարգ և թիւ թագաւորացն Հայոց ի Ար-
րիմնցոյ Մարտիրոս վարդապետ (ոտանաւոր).
— Պատմութիւն յաղագս առնելոյն տաճկաց զուրբ
Նիկիոյն Նիկիոյն եկեղեցին ի ձեռաց Հայոց և տալոյն
զսուրբ հիշատակապետ եկեղեցին փոխանակ նո-
րին ի Պոլիս. — Անտիոքի պատմութիւն այն վե-
րոյնիշալ (Հիշատակապետ) եկեղեցւոյս յուժմեւն
արարեալ. — Թուղթ Հայր Միքայէլի Չամկան առ
միտնեալ վարդապետն իւրեանց եպիսկոպոսի որք
եկին ի սուրբ եկեղեցին Հայոց վան միտնեութեան
և օրոյ. — Օրինակ թղթոյն Յովհաննէս վարդապետի
Չօհրապետն զոր օրէ առ ազգականս իւր ի Փարի-
զու* (այս երկու թղթերը գործիս ընթացքում
կը տպենք). — Թուղթ առ կայսր Հոստոց Ալէքսանդր
— Թուղթ Սահակայ Երժրուոյն առ Մովսէս Խորե-
նացի. յորս և բանք Սահակայ Բագրատունեաց իշ-
խանին ի միում անգուց լինելով երկուցն. — Պա-
տասխանի թղթոյն Սահակայ Երժրուոյն, յորում
և բանք մարգարէականք. և պատմութիւն վան
սուրբ պատկերին տիրածոն ի Մովսէս Խորենաց-
ւոյ արտայայտեալ*. — Պատմութիւն վան գեանա-
շարժի երկրիս Արարտեան ի ՌՃԷԸ յամենան
յունիսի. — Թուղթ Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկո-
պոսի առ Պոստանդին կաթոլիկոս. — Թուղթ Յով-
հաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոսի Օրբելեան առ Զա-
քարիա էքզարքոս Հայոց:

Երկրորդ գիրքը՝ միկնութիւն Յայտնական
Յովհաննէս առաքելոյն ունի առաջարան որով Պոս-
տանդնուպոլսոյ Արքեպիսկոպոս Թեոփիլոսը Յով-
հաննէս Յայտնութեան գիրքը ընդունելի է համա-
րում Կ Պոլսում գումարուած տիեզերական ժո-
ղովով: Առաջարանութեան մէջ յիշուած են եկե-

* Լուսնայ 1900. զիւր Կ. Եր. 300: Հանդես աթ-
նոքեայ 1900 փետ. ր. 2. Եր. 62:

** Լուսնայ 1900 ր. Կ. զիւր Եր. 302

ղեցու մի քանի յայտնի սուրբ հարց անուններ՝ որոնք կարևորութիւն են տուել Յայտնութեան գործին, որպիսիք են՝ Աթանաս Աղէքսանդրու, Բասիլիոս Աեսարու, որոնք եղբայր Գրիգոր Նիւսացի եւն: Մէջ է բերուած նաև Ապագովիտի Վեսարիայի եպիսկոպոս Անդրէի համառօտ տեսութիւնը՝ Յովհաննու Յայտնութեան մասին: Կարևոր եմ համարում բառ առ բառ արտագրել Ամբրոսացու՝ «Պատճառ թարգմանութեան մեկնութեան» վերնագրով հատուածը, որով բացատրուած կը լինին թարգմանութեան պատճառն ու հանգամանքը:

Ես՝ Ներսէս Նուստուսի Քրիստոս եւ տարտամ յուսուածաբանաց, վերջին եւ նուազեալ ժամանակի շնորհաւոր լընթեանուն իմ՝ զՅայտնութիւն Յովհաննու՝ տաղանակի յանձն՝ առ ի ոչ գիտել զուսուածութեան բանից սքանչելեացն, եւ այսր անդր խուզելով զմեկնութիւն նորին ի մերս բարբառ՝ ոչ գտի «Յետ որոյ եհաս ինձ ընթանալ ի մեծն Անտիօք եւ շրջելով որ անդ վանորայս Հոռոմոց եւ Պաանկաց՝ այս տեղեւոյն բորբոքէր ի միտս իմ. ուստի եւ քննեալ գտի ի գրեանս հոգեւոր ուստի սրբոյն Պողոսի ի քաղաքի անդ զմեկնութիւն Յայտնութեանս ի լուսնաւոր բարբառ եւ ի նոյն գիր, որով վարին Պաանկը: Երկուց մեկնեաց արարեալ, եւ փաւսեալով տալ թարգմանել, ոչ գտի զգիր, որ յայնմ արարաւոր կարէր ի հայս յեղաշրջել, Ապա ելեալ արաբայք քաղաքին ի սուրբ լեառն՝ որ ի հիւսիսոյ Վոգման անդր ի մի ի վանորէիցն Հոռոմոց որում անուանէր Պէթիաս, առ ոմն արգելական միայնաւիցաց, որոյ անուանէր Բասիլ, քննեալ գտի զգանեալին ի հեղեղեացի բարբառ եւ ի գիր ուղղաբան եւ վայելուչ: որ լեալ էր Աթանասի պատրիարքին ընդին քաղաքի եւ ինդրեալ աղաւանդք ի բարեմիտ առնէ: առեալ փութացայ գրովն ի հայրապետական աթոռն, առ տէրն իմ եւ կաթողիկոսն սուրբն Գրիգորիս զոր ծանուցեալ՝ ուրախ եղև յոյժ, եւ հրամայեաց թարգմանել ի ձեռն մետրապօլիտն Երապօլսոյ Աոստանդեայ, որ անդ ընդ հոգեւոր սրբոյ հայրապետին հանգչէր եւ սկսեալ «գեականութեամբն Աստուծոյ եւ սրբոյ տանն, նա ի թարգմանել եւ ես ի գրել, վերընծայեցաք սրբոյ եւ կեղեցեալ հայաստանեայց ուսումնասէր մանկանց զայս սքանչելի Աստուածային յայտնութեանս մեկնութիւն:

Արդ աղաչեմ զընթերցողոյ, եւ զիմաստութեան սիրողոյ՝ յիմանալն զխորս իմաստիցն Աստուծոյ քննութեամբ, զսուրբ հայրապետն Հայոց զտէրն իմ զԳրիգորիս զբարեմիտն եւ զբարեւտէրն եւ զառիթմ թարգմանութեանս եւ հրամայող՝ մաղթեցէք ի Գրիստոս յաստիս խաղաղութեամբ պահել, եւ ի հանդերձեալն՝ սրբոց իւրոց երկնից արքայութեանն ժառանգակից ընդունել, Այլ եւ զԱոստանդին մետրապօլիտն, որ թարգմանեաց, եւ զՎասիլ կրօնաւորն՝ որ զօրինակս ետ, Գրիստոս ու-

ղորմութեան իւրոյ արժանացուցէ աղօթիք ձեր: Թարգմանեցաւ աստուածային յայտնութեանս մեկնութիւն ի թուականիս հայոց ՌԻԼ-ին. եւ ի սուրբ եւ ի հայրապետական աթոռն, որ կոչի Հոռոմկայ, շրջապատեալ յաղեական աղբրէն Եփրատայ, որ մատակարարէ ընակչացն զամենայն մարմնական պիւտոյս ինամօքն Աստուծոյ, ընդ հոգեւոր աստուածութեալ նշանին Վանկոյ եւ այլ սքանչելի սրբոցն՝ որ հանգուցեալ են անդ ի փառս Աստուծոյ:

Բսկ սրբագրեցաւ ի նշանագրութեանէ քերթողական արհեստի ի յապահով անապատս սուրբ Գ(է)որգ ի մէջ լերինս Տիւրոսի (Տաւրոս), որ է ի զոհ Վրիլիկոյ եւ ի սկիզբն Պամփիլեայ, ձեռամբ ընուստա եպիսկոպոսի նորին մայրաքաղաքին Տարսոնի տառապելոյս Ներսէսի, շնորհք եւ ողորմութեամբ Բրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտեանից ամէն:

Գիրքը արտագրուած է Աոստանդնուպօլսոյ պալատու դպրատան գրքատան մէջ իսկ վերստին արտագրուած է եղել 1853 թուին փետրվարի 15-ին:

Արտահան գիրքը իւր թղթանդակութեամբ արդէն յայտնի է, վասն որոյ ես այլ եւս չեմ երկարացնիլ գորա մասին:

Նորորդ գիրքը, որ է «Շարունակութիւն կամ Հաստատութիւն» մի քննադատութիւն է մոլեռանդ կաթողիկից գրուած հանդ. Զամէեան Միքայէլ վարդապետի՝ Վահան Հաւատոյ ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գրքովին *:

Այդ քննադատութիւնը սկսվում է հետեւեալ նախաբանով—

«Ձոր ինչ միանգամ գրեալ էր յառաջին անդ մերումս տեսարանի երեւցուցչի մոլար վարդապետութեանց արքայեանց, թեպէտ որչափ ինչ մարթ էր՝ ըստ կարի նկարագրեցար զմոլորաշաւիղ ընթացս կարծեաց եւ մտոց իւրեանց: քաղելով ի բուն գրուածոց նոցա, որ բոլորովին հակառակ էր ողջմիտ վարդապետութեանց ընդհանուր եկեղեցւոյ սակայն այսօր ամենայնիւ սակս գտանելոյ ի մտտս կամ մթութիւն բառից կամ գաղտնութիւն բանից, եւ կամ անյայտութիւն հեղինակաց նոցա, «ոչեք եւ ընթերցողաց առիթ լինէր երկրայելոյ եւ խորհելոյ այլազգ, եւ կամ ի բարին մեկնելոյ, «Այլ սակայն այժմ այն ամենայն երկրայութիւն տարակուսանոց եւ կասկածանոց ի բաց փարատին եւ մերթին, որով վերստին հաստատին միտք մեր աւելի քան զառաջինն ի վերայ նոցա, եւ ոչ եւս մնայ այսօր հետեւ երկրայութիւն:

«Վերին նախախնամութիւնն, որ անմոռնիքն—

* Մեկն ունեւնի միտքի յոյս Սարկ. Յակովբ Դաւիթեան Սանահնեցոյ, այժմ Սինոյի նախապետ Արիստակէս Սեբազան Արքեպիսկոպոսի ընդօրինակած Վահան Մառասոյն: որից եւ զնոյն եւն ընթերցումներ:

«Ինչ է ի վճռին իւր — 2-իք ինչ ծածուկ որ ոչ յայտնեցի — նոյն ինքն յայտնեաց վերստին զներքին մեքինային իւր և թշնամին որ ի ծածուկ՝ դիշերաւ զարժ տրնութեամբ զձեռագործ և զհոգեկեցոյց տապանն քակտել հնարէր։ Զներքին մերենային՝ ասեմ՝ զորոյ անունն անմարմ է ծածկել՝ զկնի ինքն յայտնի դրոշմելոյ զանուն իւր ի շէն։ Է՝ Միքայել Չամչեանց՝ հիմն և բերան բոլոր արքայեան սխարութեան՝ որ ինքն կամելով զանձն ցուցանել թէ ինչ է որ կացուցանէ զինքն հօր արեւոյեան և պաշտպան ուղղափառութեան եկեղեցոյն հայոց՝ ունեւ զով ի ձեռին զգիրք ինչ յօրինեալ յիւրմէ՝ որում և եւտ անունն «Հաստատութիւն ուղղափառութեան «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»։

Թէ այս գրքի բովանդակութեան և թէ քննադատութեան համար ընթերցողիքին մի ծաշակ տալ կամենալով՝ առաջ կրերեմ նոյն ինքն հանգուցեալ Միքայել վարդապետ Չամչեանի «Առհաս Հաւատոյ» գրքի այն էական կէտերի ցանկը՝ որոնց առիթով պետք է խօսէր և ապացուցանէր նա հայոց եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը՝ առաջ կրերեմ՝ նաև այդ մասին քննադատութեան սկզբնաւորութիւնը՝ որոնցով յայտնի կերևի թէ ով ինչ հոգի է ունեցել։

Հանգուցեալ հայր Միքայել Չամչեան իւր «Առհաս հաւատոյ»-ի նախածանօթ տեղեկութիւններին վախճան տալով՝ ասում է։ —

«Առաջնոր վախճան տուեալ նախածանօթ տեղեկութեանց՝ որք կարևոր էին առ բացաւոյտ իւր մացուցութիւն առաջիկայ գործնայ ի բուն իսկ նրա պատակ անդր զընթացս մեր ուղղեցոյք՝ առաջնորդութեամբ Աջոյ հօրին՝ և ձեռնադրութեամբ աղօթից սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նուստուրչին՝ յօգուտ իւրոյ սեպհական հատին և ի պարմանս զընդհանուր հովուապետին հոռմեական գահի արժանաժառանգ գահակալի։

«Առ արդ՝ քանզի դիտումս՝ մեր է ցրել զգրկութեամբ չափազորութիւնս՝ յորս միարանին ամենայն հակառակորդք ընդդէմ՝ ազգին հայոց՝ մանաւանդ այժմու ժամանակի բուն հարցոյք խօսել մի առ մի զայնցանէ՝ որ բովանդակին ի Ժ. «զլուխ»։

Ա. թէ՛ հայր մերժեն զժողովն Բագկեւորնի և զմեծն Աեռն։

Բ. թէ՛ մի ընտելիւն ասեն ի Բրիտանո ընդ ընմին մի կամք և մի ներգործութիւն։

Գ. թէ՛ ոչ ընդունին զըզխումն Հոգւոյն սրբոյ՝ ի Հօրէ և յԱրդւոյ։

Դ. թէ՛ մար կարծիս ունին ի վերայ հանդերձեալ կենաց՝ այսինքն ի վերայ կայանի ննջեցե-

ւոյց՝ արքայութեան՝ զժողոց՝ հաւատցման և ըն։ 1

Ե. թէ՛ «զՍուրբ Աստուածն խաչեցարիս ասեն»։

Զ. թէ՛ զձեռեղ Բրիտանո ի վեցն յաւնաւորի տունն։

Է. թէ՛ ոչ խառնեն զժուր։

Ը. թէ՛ պահեն զխտրական օրէնք։

Թ. զԱւերջին Օծումն զընդունին։

Ժ. թէ՛ մերժեն զխաւորութիւն առաքելական միտոյն։

Եւ սոսա յաւելեալ ընդհուդանեն և զայլ քանի մի մասնաւոր իրաւ զորօրինակ թէ յիշեն զանուանս «հերետիկոսաց» ձուկն ոչ ասին յաւուրս պահոց՝ եղեպ յարեւելս աղօթեն։ Եւն. Եւն. Զայս ամենայն ի մասնաւորի բարգեւ² հանեն վճիռ հանրական թէ ազգն Հայոց է հերձուածող կամ հերետիկոս։ Այլ մեր ի քննին մատուցեալ զամենայն մի բոս միտքէ՝ ունիմք հաւաստի առնել զստութիւն ամենայնի և ցուցանել թէ չէ մարմ և ոչ մի ինչ իրաւամբ անուանել զազգն հայոց հերձուածող կամ «հերետիկոս» այլ ձանաչել ուղղափառ և բոս Խաւանչման կոչել ուղղափառ։ —

Ահա թէ հայր Չամչեանը ինչ կէտերի վերայ է հիմնել իւր գրուածքը՝ իսկ քննադատի հոգու տրամադրութիւնը կերևի հետեւեալ կտորից՝ որ պատկերն է ամբողջ քննադատական հաստատունիքի որոնք հիմնուած են հեգնութեան և բացակաւութեան վերայ՝ առանց օրինաւոր փաստ առաջ բերելու՝ օրինակ —

«Դատ արացե ընդ մեր և ընդ բոլոր արքայեան միարանութեան մայր միւր հաղմական անյաղմ սուրբ եկեղեցին՝ զի նա ինքն եցոյց մեզ և ուսոյց խորշիկ յեկեղեցւոյն հայոց իրեն ի հերետիկոսաց և ի հերձուածողաց՝ ապա թէ ոչ, սխալեցաւ ինքն համայն աստուածաբանօք իւրովք սխալմամբ բոս այնմ՝ ընդունայն և կամ՝ վասն չահասիրութեան իւրոյ ի նանիր բաժանեաց զուղղափառս ի հայոց հերձուածողաց՝ զի բոս մասց բովանդակ արքայականաց՝ հայր են ուղիղ և ուղղափառ։

«Առ արդ՝ Ա. Է. Միքայելն Չամչեանց բերան և հիմն բովանդակ միարանութեան յեռորոշելոյ զնիւթս ինդգոց իւրոց ի տասն խնդրս նախ այսպէս յառաջանայ ի խնդիրն առաջին»։

1. Եւ. Թէ մերժեն զգլխաւորութիւն առաքելական Աբղղոյն։

2. Թէ ներհիկոս են եւ ներձուածող։

Ե. Թէ զվերջին օծումն չընդունին։

Ը. Թէ ոչ խառնեն ի խառնուոյ պատարացի բուր։

Թ. Թէ զմեռնեղ Բրիտանո ի վեցն յուրմարի ասեն։

Ժ. Թէ մայր կարծիս ունին ի վերայ նանդեմալ կենաց՝ այսինքն ի վերայ կայանի ննջեցեցեալ և զժողոց նաւաւցան։

2. Բարդեալ ի վերայ հայոց։

1. դիտումս.
2. շարափառութիւն։

Առաջ է բերուած Զամչեանի գրածը Քաղ-
կեղոսի ժողովի մասին:

Թէպէտ և հանգ. Միքայէլ վարդապետ Զամ-
չեանի քննադատը համարում է նրան հակառակ
հոռմեական եկեղեցուն, բայց և Միքայէլ Զամ-
չեանի գրուածքը մի ջատագովութիւն է հոռմեա-
կան եկեղեցուն, որի համընթացութեամբն է նա
աշխատում: Հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը
հաստատել, միայն պատարակելով միսիոնարների
յանդուղն և խոսվալոյզ վարմունքը և անաղի
յարձակմունքը հայոց եկեղեցու վերայ՝ որին հե-
րետիկոս և հերժուածող էին համարում նրանք:

Քննադատութիւնը վերջանում է Մ. Ա.
Զամչեանի աշակերտ Պօղոս վարդապետ Թեկերեանի
«Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան մեր
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գրուածքի քննադա-
տութեամբ: որից վերառնուած կտորներից երևում է
որ հոռմեական և լուսաւորչական հայերը կամե-
նալով խտրութիւնը մէջտեղից բաժնալ՝ մտածում
են միանալ և յարմար դէպքերն էլ օգնում
են: Այդ ժամանակները յուշուած է լինում
Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց խնդիրը և հայերը
(լուսաւորչական և հոռմեական) միարան սիրով
աշխատում, աղաւտում են Հայոց պատկանեալ սուրբ
տեղիքը Եւանջ յափշտակութիւնից: Այս յարա-
բերութեանց ժամանակ աւելի մտերմանում են հոռմե-
ականներն ու լուսաւորչականները, իսկ բողոքոյին
կրօնապէս միանալու համար՝ հոռմեականները
հինգ կէտեր են առաջարկում՝ լուսաւորչականե-
րին խոստանալով որ, եթէ Լուսաւորչական հա-
յերը ընդունեն այդ հինգ կէտերը՝ իրանք կը միա-
նան ազգի հետ ընդունելով Հայոց բոլոր ծէսերը
և արարողութիւնները առանց պակասեցնելու կամ
աւելացնելու և Ս. Լուսաւորչի արժանաւորանք
յաջորդ ա. Էջմիածնի Պատ. դիկոսին կը ծանաչեն
իրանց առաջնորդ և կառավար:

Այս հինգ կէտերը քննելու համար Կ. Պօլ-
սոյ ա. Էջմիածնի եկեղեցում հինգ անգամ ժողով
են գումարում: Այդ ժողովներին մասնակցում են
Կ. Պօլսոյ պատրիարքը, Չմիւսնիայի Մարտիրոս
արքեպիսկոպոսը՝ Ստեփան վարդապետի հետ, Բը-
րուսայի Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ երկու վարդապետ-
ներով, ինքն կաթողիկ Թեկերեան Պօղոս վարդապետը,
Թոխաղու Երեմիա եպիսկոպոսը, ա. Երուսաղէմի
Վէքիլ Պօղոս վարդապետը, Մշու. ա. Կարապետի
Վէքիլ Վարդան վարդապետը, ոմն աէր Մեսրոպ
քահանայ, երեք աշխարհական անձինք, որք են:
Մահաթեի Ասաբէլ ամիրայ փառօղապետ, Չարազեան
և Սախլիեան Գրիգոր ամիրաները, իսկ վարժա-
պետներից մասնակցում են Պալատու գպիր Գեորգը,
այլև Մեսրոպ, Խաչատուր և Թարութիւն և այլ,
թուով 18, անձինք: Մենք այդ հինգ կէտերն ու
նրանց պատասխանը չենք գնում՝ այստեղ առանձինն:

որովհետեւ գրածք արդէն կան և Թեկերեանի յայ-
տարարութեան մէջ, որ ամբողջովին մէջ ենք բե-
րում Երեստակէս Սրբազանի ընդօրինակած Վա-
հան հաստոյից:

«Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան
Հայաստանեայց ա. եկեղեցւոյ, ի Հայր Պօղոս
վարդապետ Թեկերեան, յաշակերտէ Ա. Հայր Մի-
քայէլ վարդապետի Զամչեան, զայս գրեալ ի Պօլ-
սոյ առ ա. Եթոռն Էջմիածին»:

«Եկեղեցին Հայաստանեայց ի սկզբանէ և այս-
որ ընդունի և դաւանի զուղղափառ հաւատս ճշ-
մարտութեան, և քանզի զկիրառութիւն բառից,
որ ի բանս հաւատոյ այլազգ իմանային և իմանան,
յայտմանէ բաժանումն անկեալ և ի մէջ մեր, Սմին
իրի առ ի դարման տանել այսմ և առ ի բաժնալ
զայս բաժանումն, այժմ՝ կամիմք սովին յայտարա-
րական լիցիթով հրատարակել ամենեցուն որոշ բա-
ռիք գմեր ուղղափառական միտս»:

«Նախ առաջին, Հայաստանեայց եկեղեցին
ի սկզբանէ և այսոր ընդունի հրապարակու զսուրբ
առաքեալն Պետրոս գլուխ սուրբ հաւատոյ, հիմն
եկեղեցւոյ, Զոր այսպէս ընդունելով՝ հետեապէս
ընդունի և ծանաչէ զյաջորդն նորին գլուխ հա-
ւատոյ և գլուխ ամենայն եկեղեցեաց բրիտանեկից:
Եյնչափ ճշմարիտ է այս մեր ծանաչողութիւն,
մինչև սկսեալ ի սրբոյ Լուսաւորչէն մինչև ցլեռին
գարս բազում կաթողիկոսութեք մեր բանիւ և գրով
ծանեան զնա գլուխ և գրեցին նմա թուղթս իբրեւ
զլից»:

«Երրորդ, եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ
ծանաչէ ի Քրիստոս երկու բնութիւնս անշիթմ և
անբաժան միաւորեալ ի մի անձն խոստովանելով զնա
կոտարեալ (անձն) Աստուած և կառարեալ մարդ,
և այժմ առ որոշ բացատրել զայն՝ յայտնի բանիք
ևս հրատարակե ունել ի Քրիստոս երկու բնութիւն,
զայս ընդունելով մեր՝ ընդունեմք և զսահմանա-
դրութիւն Զորրորդ ժողովոյն Բաղեկեղոսի»:

«Երրորդ, եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ
նաչէր և ընդունէր և այժմ ևս ընդունի զելուսն
կամ զառուսն Հոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ և յԱրդւոյ,
զոր և յայտնարարեալ ընկալաւ երրորդ ժողովն
Սոյոյ յաւուրս Աստանդեայ կաթողիկոսի Բարձր-
բերեցեայ և արքային Հայոց Հեթմոյ ի ժամանակս
Վանական վարդապետի յամի Տեառն 1251»:

«Զորրորդ, եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ
ընդունի զայս ճշմարտութիւն, թէ որք միանգամ
ի բրիտանեկից ըստ ամենայնի ի սրբութեան մեռա-
նին, հոգիք նոցա գնան յարքայութիւն, իսկ որք
մեռանին ի մահու չափ մեզա, ի զժոխս իջանեն,
Եյլ որք մեռանին ի շնորհս չև ևս վճարելով զպա-
տիժ թողեալ մեղացն՝ կամ ներելի յանցանացն՝
հոգիք նոցա գնան ի տեղի ուրեք, և անդ կրեն
զնեղութիւն և զանձկութիւն: Բայց ի ձեռն աղօ-

թից և պատարագաց և ողորմութեանց ևս և ճգանց՝ որո մատուցանին վասն նոցա ի կենդանեաց քրիստոնէից։ գտանեն զներումն և զհանգիստ ի լրանալ պայմանեալ ժամու գնան յարքայութիւն երկնից։

«Այսօրիւկ վարդապետութեամբք բացատրեցաք աստէն զուղղափառական միտս մեր՝ ոչ նորոգ ընդունելով՝ այլ ի սկզբանէ զընկալեալն յեկեղեցւոյ որոշակի բառիք առաջի գնելով՝ խոստանամք ևս զի որ ինչ հակառակ այսր գաւանութեան գացի ի մէջ մեր՝ կամ ի թիւր միտս իմանալով կամ այլազգ անդակացուցանելով՝ բարձեցոք զայն ամենայն Բանդի եկեղեցին մեր միշտ զայսոսիկ ճշմարտութիւնս հաւատոյ ընդունի՝ և մերժէ՝ որ ինչ ներհակի այսօրիկ բառից։

«Յաղագս բանի միարանութեան և հաշտութեան ընդ ժողովուրդս ընդ այնոսիկ՝ որք են յարենէ և յաղէ մերժէ՝ բայց սարտուցեալք և հատուածեալք ի մէջ՝ յաղագս ինչ ինչ վարդապետութեան և մեկնութեան և բացատրութեան ի հաւատս և թէպէտ ի մերոց անտի պատրիարքաց և իշխանաց երբեմն փոյթ տարեալ են յեկեղեցիս մեր մուծանել բուն իշխանութեամբ բառնալ կամելով զերկպառակութիւն ազգիս՝ բայց այնու առաւել ևս զայրացուցեալ էին զխոռովութիւն և զհակառակութիւն։ վիրօք զվերսն բժշկել կամելով ապա ոչ սաստկագոյն գանկոց յաճախութիւն՝ ոչ շղթայապինդ բանտարկելութիւնք։ եթէ և ի զնդան՝ ոչ պատիժք սքսորանաց ի դժնդակ վայրս՝ ոչ բազմապատիկ տուգանք տուժից։ այլ և ոչ դառնագին պատուհասք կարացին գործել ինչ օգուտ ազգիս։ քան մանաւանդ տուգանաց և վնասու եղին պատճառք մեզ՝ և համարձակութեան առիթք նոցին հատուածելոց և սիրոյ օրինաց մերժումն։ Իսկ յայժմ անակնկալ ժամու՝ եթէ զհնարք այս հինաւորց հակառակութեան որոմն սկսաւ արմատախիլ լինել՝ և սիրոյ և խաղաղութեան սերմունք ծաղիլ և պտղաբերել՝ աւանիկ նշանակեցից յայժմ պատճենի։

«Ապաքէն մինչդեռ բռնաւորութիւն ազգին Յունաց և զրիողութիւն՝ որ յաղագս Երուսաղէմի ակներե ցուցաւ՝ ազգն մեր ողջոյն ի խոր խոցեցան և մեծամեծք և փոքունք ի խորհուրդ մտեալ բազմօրեայ քննութեամբ զեւս իրացն խնդրէին գտանել։ Բազումք՝ որք լծնամիք էին իրերաց և ատեցողք՝ մոռացան զայն ամենայն և միարանեցան ի սոյն։ Իշխանապետք մեր առ հասարակ թողեալ զկարեւոր գործս իւրեանց ի մի վայր ժողովէին՝ յամենայնի խորհրդակից իւրեանց առնէին զերեւելի և զմեծաւուն զիշխանս զայնոսիկ՝ որ ի հատուածելոց անտի էին և եղբայրական սիրով արգահատէին զմիմեանս։ Զանալ ճգնել ամենայն յօժարութեամբ ի պարծանս ազգիս և զերծուցանել յարհա-

մարհանաց անտի և մեծարանութեանց Յունաց։ Չերկին երբէք ինոսին ցոյցք ասելութեան կամ հատուածման։ այլ մանաւանդ ի մի սիրտ և ի մի հոգի համազոյգ են եռանդոյ կամակատար աշխատութեամբս և այնպէս յերկուց կողմանց մի քան զմի առաւելեալ հայրենասէր բարոյիք։ յամենայն ատենի գտանէին ի միասին ընդ մերոց իշխանաւորաց և զեգերէին անձանձիր յօժարութեամբ ի զրուսարքունեաց։

«Եւ այսու օրինակաւ օր քան զօր առաւելեալք ներքին հոգեւոր սիրով՝ զրոյցս ստէպ ի մէջ արկանէին բառնալոյ իսպառ զիրճիմն հակառակութեան ի միջոյ։ Այն ինչ օգնականութեամբ ծեառն յաջողեցան իրքն սրբոյն Երուսաղէմի՝ ուրախմիտ եղեալ մեծարու իշխանք յերկոցունց կողմանց՝ ասացին նոցա յայտ լսանել զրով զայնոսիկ բանն։ զորոց լինին վիճարանութիւնք։ Եւ նոցա գումարեալ զկարգաւորս և զիշխանս իւրեանց՝ և քանի մի տեղիս ժողով արարեալ նշանակեցին ի թղթի և ետուն իշխանաց մերոց՝ և էր խնդիր նոցին հընգեքին այսօրիկ։

«Նախ թէ Քրիստոս տէրն մեր ունի զերկուս բնութիւնս և զերկուս կամս և զերկուս ներգործութիւնս։

«Երկրորդ՝ թէ ամենասուրբ Հոգին է ի Հօրէ և յԱրդւոյ։

«Երրորդ՝ թէ սրբոյն հոգիք փառաւորեալք են այժմ և մեղա՝ որք դատապարտեալք։

«Չորրորդ՝ թէ Պետրոս է գլուխ առաքելոց և զնոյն զլիաւորութիւն ունին յաջորդք նորա։

«Հինգերորդ՝ թէ Աւերքին Օծումն է խորհուրդ «եկեղեցւոյ՝ հաստատեալ ի սրբազան առաքելոյն Յակովբայ։

«Յաւելին յայտոսիկ և վկայութիւնս ի զրոց սրբոց և ի հարց և ի վարդապետաց մերոց։ յայտ առնելով՝ եթէ և դուք ընդունիք զայսոսիկ ամենայն ողջմտութեամբ՝ հաշտեալ միարանիմք և մեք ընդ ազգիս մերոյ՝ ընդունելով զամենայն ձեւս և զդաւանութիւն և զարարողութիւն առանց յաւելլոյ և նուազելոյ զմի ինչ յընթերցուածոց և յաւանդութեանց Հայաստանեայց ս։ Եկեղեցւոյ՝ ճանաչելով և ընդունելով մեր գլուխ և առաքնորդ և կոռովար զԱրքազան Հայրապետն սրբոյ Աթոռոյն Եջմիածնի՝ զարժանաժառանգ յաջորդն սրբոյ Հօրն հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։

«Իսկ իշխանաւորք ազգիս հրաւիրեալ էին յառաջագոյն վասն սմին իբի զՄարտիրոս արքեպս։-ն և ժողով արարեալ հնգիցս ի տաճարի մեծի եկեղեցւոյն սրբոյ Եջմիածնի՝ որ ի Ա. Պօլիս։ յորում ներկայ գտանին սրբազան պատրիարքն և առաջնորդն Զմիւռնոյ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսն հանգերձ Ստեփան վարդապետիւ և նուաստութիւնս և առաջնորդն Թոխատու Երեմիա եպիս-

կողման և Պօղոս փարգապետան վերել սրբոյ Երուսաղէմի և Վարդան փարգապետան վերելն Մշու սուրբ Ասրապետի և Տէր Եւսեբոս քահանայն և իշխանք՝ անձինք երեք—Մհակեան Լուսաբեկ ամիրայն փառապետ և Ջարապետն և Ստեփանն Գրիգոր ամիրայք և ի փարժապետաց՝ Գեորգ զպիր Պայտատեան և Եւսեբոս և Խաչատուր և Թադեօս և այլ անձինք տասն և ութ։ Եւ քննեալ զայնոսիկ զԼուսաբեկոց՝ պատասխանի արարաք ոչ յինքնայածար բանից մերոց։ այլ ի գրոց և ի նախնի տօնելի հարց և փարգապետաց մերոց։ Տիմն ամենայնի սոցա եղեալ զհանգանակն նիկիական յաւելաք ապա ի քահատութիւն և զհոգեւունչ սրբոց բանա։

Առ փարգապետութիւն բնութեանցն Քրիստոսի որ է խնդիր առաջին։ փայտութեամբ սրբոյ Լուսաբեկին և Աթանասի և Սիւրբիւցուցար ողջամիտ լինել խոստովանութիւն միոյ բնութեան մարմնացելոյ բնոյգէմ՝ նետարի բաժանողի և երկու բնութեանցն անբաժանելի միասնութիւն ի մի անձն՝ ընդդէմ Եւտիքեայ շիտիսի

Առ երկրորդն՝ թէ Հոգին է ի Հօրէ և յԱրդւոյ՝ նշնակեալ պատասխանի արարաք ի բանից Քրիստոսի և սրբոյ Լուսաբեկին և Աթանասի և ողջաց հարց։ և ցուցար թէ Լուսաբեկն և յանձնէ։ Արդին՝ ի Հօրէ և Հոգին Աւրբ՝ ի նոցունց եւթմեակ։ Երազս փարգապետեաց և ուսոյց հայրն հաւատոյ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ։

Առ երրորդն՝ թէ սուրբք ի փառս են և անկառորք յանարդութեան և դատապարտութեան պատասխանի արարաք և ցուցար թէ՝ սրբորդն հոգիք ի փառս են յուսովն իսկ անգեղձ անկառորդն ի պատիժ գատապարտութեան յուսահատութեամբ։

Առ չորրորդն՝ թէ Պետրոս է զխաւոր յառաքեալսն և յաջորդք նորին ի հայրապետս պատասխանի արարաք և ցուցար ամենայն պատեկոց ունել քաջարձակ իշխանութիւն։ Նոյն պէս և յաջորդաց նոցին ի վերայ յառուկ ազդի իւրեանց։ Ըստ այնմ։ Աս ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչև ի կատարած աշխարհէ։ Աստի անկախ գոյով ի միմեանց ամենայն յաջորդք առաքելոց՝ զնոյն իշխանութիւն և պատիւ ունին։ զոր տունէին նախնիք իւրեանց սուրբ առաքեալքն։ Ըստ սահմանադրութեան սրբոյ ժողովոյն նիկիոյ և Պատանդնապոլսոյ։

Առ հինգերորդն՝ որ էր Օծումն Վերջին՝ պատասխանի արարաք թէ վերջին օծումն է խորհուրդ եկեղեցւոյ փան որոյ ըստ սրբազան առաքելոյն Բարդուղիմէոսի—Թէ որ հիւանդանալէ ի մէնջ՝ կոչեմք զերիցունս եկեղեցւոյ և առնեմք ի վերայ աղօթս քայլ օծանելն ի զով զհիւանդս։ Էէ ի գործածութեան և էէ հարկաւոր յոյժ՝ որ-

պէս գրէ մեծն Խոսրով ի մեկնութիւն Թամազրքի։

Քննադատը մէջ բերելով այս յայտարարութեան հինգ կէտերն ու նրանց պատասխանը գտնում է—Ապշի արդեօք Ա. Հ. Ե. Զամէանն նոր պաշտպան ուղղափառութեան եկեղեցւոյ հայաստանեայց յընթեռնուն զայս սխալ և զայն ի զայն զաւանդութիւն զոր էէ տեսնալ և ոչ իսկ զայն ընթերցեալ։ Աստի գիտելով զայս ամենայն եթէ միանգամ յանգզեցի ընդդէմ այսպիսի ուղիղ և անսխալ վճռոց եկեղեցւոյն (հրոսովմեական) մարտիկ և ընդդէմ զինել այնպիսւոյն միտքն և դիտումն ոչ այլ ինչ երևի և թէ ոչ որոգայթաղիւ լինել հոգւոց ի գահափոխումն նոցա։ Աստի պարտ է զգուշանալ յայսպիսեաց (Մ. վ. Զամէանից, Պօղոս Թևեկեանից ևն) որոց քանքն յուսահատ երևի լինել փան անձնական շահասիրութեան քան թէ հոգւոց փրկութեան քան զոր չիք այլ ինչ թշնամութիւն մեծ և անօրէնութիւն անտանելի։

Քննադատութիւնը քննադատը վերջացնում է Գլխաւորումն բանից վերտառութեամբ մի յօգուածով՝ որի բովանդակութիւնն է ապացուցանել որ Միութարեան միարեանութիւնը հիմնուել է ուղղափառութեան (հրոսովմեականութեան) պատրուակով որսալ ուղղափառներին և դէպի հերձուածողութիւն միմեկից։ Հետեւաբար և ասում է։ Վասն որոյ և զսոսա մարթէ համարել իրեն քարոզիչ կամ միսիօնար ընդ դիմակօք ուղղափառութեան՝ առաքեալ առ մեզ ի կողմանէ հայոց հերձուածողաց (լուսաւորչական)։ Իսկ այս հետեւեցնում է Զամէանի գրուածքից՝ որին համարում է Միութարեանների բերան և հիմն որի արտաքինը վարդապետ է անուանում իսկ ներքինը՝ քանդաղուշ։ Այս գործողութիւնը անտի կեղծաւորութեան է կոչում և ոչ նոր այլ Միութարի գիւտ իսկ վախճանը՝ անյայտ և զուր։ Միութարի Հոսովմայ գահի առաջ ուղղափառ ձեւանալ և իւր աշակերտներին իւր վարդապետութեան (երևի լուսաւորչական) կրթելը գիւտ և հնարք կեղծաւորութեան է կոչում։ Քննադատը Միութարեան ուխտի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ճատագով հանգիստնալը ոչնպէս է ուրաւագրում։ Ոչ կարաց (Միութար) ոչ ժուժել առ արտաք ժայթքելոյ զմիւրեալ և զպականեալ հոսս իւրում փարգապետութեան։ զոր ի սրտին զանձեալ ունէր ի վաղուց հետէ։ Վասն այնորիկ անդէն սկսաւ ջատագով ցուցանել զինքն ոչ բանիւ։ այլ զրով եկեղեցւոյն Հայաստանեայց և հնարս մերենալ ուղանդակ հնարաւորութեամբ ունայն պատճառանք և անտի խարդախութեամբ զի ի պատրանս արկեալ զեկեղեցին ընդհանուր (հրոսովմեական) ի վիհս խարդախանել մարթացի զուղղափառս (հրոսովմեական)։ Այս բաները իւր

զինից հնարած չը համարելով այլ Գլխիմարեանն էրի գրքերից եղբայրացնելով՝ քննադատը յորդորում է ողջամիտ ուղղափառներին (հռոմեականներին) հաւատ չընծայել այս տեսակ մարդկանց ու նոցա խօսքերին ասելով. «դի որոց ջանքն և փոյժ են ի կործանումն լսողաց զոր ոչ կարեմք ուրանալ, զի աչոք բացօք տեսանեմք և տեսնալ իսկ եմք»:

Լ. Պօղոս Թնկրեանի Յայտարարութեան այս քննադատութիւնը գրուած է 1815 թուի փետրուարի 12-ին Կ. Պօղոսում. արտագրուել է Ս. Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր արքեպիսկոպոսի սպասար Յովհաննէս սարկաւազի ձեռքով* 1822 թ. ին մայիսի 22-ին, կրկին արտագրուել է Յովհաննէս սարկաւազի օրինակից Զաքարիան Գրիգոր վարժապետի հոգունակութեամբ իւր աշակերտ Կարենցի գպիր Սիմանի ձեռքով Կարենյ Հայոց մայր գպարտան մէջ, 1828 թուին Յունիսի 10-ին:

* Քննադատութեան առաջին ընդօրինակող Յովհաննէս սարկաւազը Զախարիանեանն է, որ ծագեցնց 19-րդ դարու առաջին կիսումը և իւր ուսումնասիրութեամբ և գրական վաստակներով Մայր Աթոռոյս միարանութեան մէջ առաջին տեղն էր բռնում. նա 1820 թուին Ազգիանուպոլսում Սարկաւազ է ձեռնադրւում և Ս. Էջմիածին վերադառնալով—1826-ին արեւոյ, 1837-ին հաստատուել է նորահաստատ Սինօզի անդամ իսկ 1841-ին ձեռնադրւում է եպիսկոպոս:

Ներսէս կաթուղիկոսը դեռ Բնասարարայի և Նոր Նախիջևանի Հայոց առաջնորդ եղած ժամանակ Յովհաննէս կաթուղիկոսի մահից յետոյ կաթուղիկոսական ընտրութեանը գրաւոր կերպով արժանաւոր ընտրելի համարում է Յովհաննէս եպիսկոպոս Զախարիանեանին, որ վախճանուել է 1849 թուին և թաղուել Զահրար գիւղի եկեղեցու արեւմտեան դրան մօտ:

Յովհաննէս Զախարիանեանը, ինչպէս ասանդում է Սեդրակեան Գեր. Տ. Արիստակէս Արքեպիսկոպոսը (Յովհաննէս եպ. Զախարիանեանցի կենսագրութիւնը. Ս. Պետրոսի 1898) ծնուել է 1799 թուին մայիսի 20-ին, 15 տարեկան հասակում մահ է Կայր Աթոռու ուսանելու 17 տարեկան հասակում 1816 թուին գնում է Կ. Պօլիս Ս. Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր եպիսկոպոսի խնամքի տակ հմուտ վարժապետների մօտ կատարելագործուելու. Որովհետեւ այդ ժամանակ դեռ շարունակվում էին հայ լուսաւորականների և հայ կաթուղիկոսի միութեան պատճառով եղած ժողովներն ու բանակցութիւնները և Աստուածատուր եպիսկոպոսը ժողովականներից մէկն էր, ընկանաւար Զախարիանեանը իրրեւ հոգեւորական և հոգեւոր գործերին մօտ գտնուող անձն հետաքրքրվում է անցած դարձանքերով և 1822 թ. արտագրելով յուզող խնդրին վերաբերեալ լեզվները, ս. Էջմիածին վերադառնալիս հետք բերում է. Գիւթեան խնդրը երկար ժամանակ մնում է հրապարակի վերայ. նրանով հետաքրքրվում են երկար ժամանակ. գրատպաւորն են այն բաղմամբիւ ընդօրինակութիւնները խնդրին վերաբերեալ լեզվների, որ կան շատ տեղերում, որնցից մէկն էլ մեր ձեռքի տակ եղածն է:

Պօղոս վրդ. Թնկրեանի յայտարարութիւնից երևում է, որ նա մասնակցում էր 1810 թուին հայ կաթուղիկոսների առանձին կազմած ժողովներին, որպէս կաթուղիկ, ուր խմբագրվում էին կաթուղիկների պահանջած զիջումները, և հայերի ժողովներին չը գիտեմ որպէս ինչ:

Մէջ բերելով Լ. Պ. Թնկրեանի յայտարարութիւնը, որի մէջ տեսնեք միութեան համար կաթուղիկների երկու անգամ առաջարկած հնգական կէտերը և Հայոցս պատասխանը, կը յաւելացնեք որ, որքան կաթուղիկների առաջարկած կէտերի խմբագրութիւնը կատարուած է վարպետութեամբ, հնար եղածին չափ մեղմ, բայց և շատ որոշ, նոյնքան և հայոցս պատասխանը զիջող, համակերպելու արամաղիւ և աստամտու, Ասանկաւորն այն էր, որ կաթուղիկները յանձին Թնկրեանի իրանց առաջարկը այնպէս էին խմբագրել, որպէս թէ Հայոց եկեղեցին ի սկզբանէ անտի, ս. Լուսաւորչոյց սկսած, արդէն ընդունած է եղիւ և ընդունում է:

Աւելուածելը կաթուղիկների առաջարկների մի երկու կէտը և աշխատելը լրացնել Հայոցս պատասխանը՝ մեր ընթերցողների մեծամասնութիւնը աչքի առաջ ունենալով, որ են քահանաները, որոնց մեծազոյն մասը տարրական կրթութիւն միայն ունի, որ ցաւելով խոստովանում ենք:

Կաթուղիկները յանձին Թնկրեանի իրանց առաջարկած երրորդ կէտում ասում են, որ Հայոց եկեղեցին ընդունել և ընդունում է Ս. Հոգւոյ բղխումն Որդոց, վկայ կոչելով Սոյ Գ. ժողովը, որ գումարուեց ըստ Կիրակոս Գանձակեցւոյ՝ Հայոց 2. թուին, որ է Փրկչի 1251. Հեթում թագաւորի և Կոստանդին կաթուղիկոսի օրով, Հայք 862 թուին գումարուած Երաւականի Բ. ժողովի այն կէտը ի նկատի ունենալով, որ ասում է. «դաւանեմք զՀայր՝ անպատճառ, և զՈրդի՝ ի Հօրէ, և զՍ. Հոգին—ի նոցունց կոտրեմք» պատասխանում են. «Հայր՝ յանձնէ, Որդի՝ ի Հօրէ և Ս. Հոգին—ի նոցունց կոտրեմք»:

Եւթիւն բառը համարիչ է համագոյակից, համազօր, հաւասար բառերին, Ս. Հայր հոգեւորութեան հերեպիսկոսութիւնը դառապաւորելով՝ Ս. Հոգուն յատկացրին «համագոյ կամ էակից Հօր և Որդոյ» խօսքը, Բայց կաթուղիկները իրանց յատուկ արամարանութեամբ ի նոցունց կոտրեմք հասկանում են «եւթի կամ բղխած նրանցից (Հօրից և Որդոց) (Գարր. վրդ. Աւետիքեան, Զարականի Բացատրութեան կից Բղխման ճառ երես 727), Հայք դիմամբ այդ ձևն էին ասել Ս. Հոգւոյ բղխման վերապետութեանը, որ կաթուղիկները իրանց կերպ մեկնելով՝ առարկութիւն չանեն:

Սոյ Գ. ժողովը ազգի լրութիւնից ընդունում չէ, ուրեմն և նրա սահմանադրութիւնը ազ-

գային եկեղեցու համար պարտաւորական չէ կարելի համարել: Եկեղեցու նախնական օտարութիւնների նախնաձեռնակը Ռուբինեան իշխանների տեղը Վիլիկիայում երբ բռնեցին կաթողիկոսական հոգեւոյ տոգորութեամբ Զապէլ թագուհին: Նրա առաջին ամուսին օտարազգի ուխտագրութեամբ Փիլիպպոսը և երկրորդ ամուսին թուրքամարտի և մուսուլմանական թուրք և վերջապէս Լուսինեանները: որոնք հոգով ու մարմնով կաթողիկէ էին: և իրանց նեղութեան մէջ ամեն օգնութիւն պապիցէին սպասում: պապից: որ օգնութիւն խոստանում էր: և թէ միայն հայերը ընդունէին իւր գերիշխանութիւնը և լատինական եկեղեցու վարդապետութիւնը: շատ բնական է որ կարող էին Սուրբ Գ. ժողովի պէս ժողովակներ: Կոստանդին կաթողիկոսի գէպի պապը գրած թղթերի և Վանական վարդապետի մեկնութեան պէս դաւանութեան գրեթե տեղի ունենալ և գրուել: բայց դրանք բոլորը ժամանակաւոր բաներ են և անցողական: Այլ կաթողիկոսի բարձր կոչումը: ոչ ժողովի հեղինակաւոր անունը և ոչ վարդապետի համարը չեն կարող ընդունելի կացուցանել այն ինչ որ հակառակ է եկեղեցու ընդունած վարդապետութեանը և չէ համապատասխանում եկեղեցու սրբազորութեամբ աւանդութիւններին:

Ս. Հոգու՝ Որդուց բղխման վարդապետութիւնը կաթողիկէ եկեղեցու մէջ չին չէ: այլ սկսուել է եօթներորդ դարում և միայն իններորդ դարում պաշտօնապէս ընդունուել որպէս խնդիր հաւատոյ (Բացառի: Զարակ: և ճառ Բղխմ. երես 723): Մի վարդապետութիւն: որ իններորդ դարում և լատին եկեղեցում քարոզուել որպէս խնդիր հաւատոյ: սաստիկ ընդդիմադրութիւն յառաջ բերելով յունական եկեղեցու կողմից: հայ կաթողիկէ հարբ ճշգրտում են ապացուցանել: թէ ս. Լուսաւորիչ չորրորդ դարու սկզբում արդէն ընդունում էր և աւանդ է թողել հայ եկեղեցուն: Խորհնացին այս դէպքում կասէր: Ո՛ր կարի է առասպելը:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին Ս. Հոգուց ելումն այնպէս է ընդունում: ինչպէս աւանդել է Փրկիչը. «Հոգին ճշմարտութեան» որ ի Հօրէ ելանէ» (Թովհ. աւետ. ԺԵ. 26): և ընդունել է որպէս մասն հաւատոյ: հիմն ունենալով Կ. Պոլսոյ և ժողովի սահմանադրութիւնը: որով հոգեմարտների հերետիկոսութիւնը հերքելու համար հանգանակի մէջ աւելացուել է (Հաւատամք) և ի Հոգին սուրբ: զոր և կենդանաւոր: որ ի Հօրէ ելանէ: որ ընդ Հօր և ընդ Որդոյ երկուսուսիս առնու և ժողատուի: որ խօսեցաւ մարգարէիք:» (Հանգանակ Հաւատոյ: որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի. բնութիւնգրից Հ. Թովհ. վ. Գաթրճեան. Վիեննայ. 1881 եր. 80):

Թէև մեր հանգանակի մէջ: որ նիկիական է

(անեշան բացատրական բառերի յաւելացմամբ) Ս. Հոգու ելման մասին բան չը կայ: բայց ժամագրքի սկզբում գրուած հաւատոյ խոստովանութեան մէջ կարդում ենք. «Հաւատամք զսուրբ Հոգին՝ անեղ: անժամանակ: ոչ ծնեալ: ոչ յղիստի ի Հօրէ: էակից Հօր և փառակից Որդւոյ»:

Նոյն ժամագրքի Արեւդալից երգերի մէջ «Ի Հօրէ յղիստի Հոգի աղբիւր բարութեան»:

Հարականի մէջ շատ տեղեր ի միջի այլոց Հոգեք. Գ. աւուր հարցի 1 տուն. . . . Հայր անծին և անսկիզբն: Որդւոյ պատճառ՝ անժամանակ ծնեղեմար: և Հոգոյ յղիստի՝ անբնաբար: այսինքն Հայր անծին և անսկիզբն: (որ) պատճառ ևս Որդւոյ՝ անժամանակ ծնեղեմար և Ս. Հոգու բղխմանը՝ անբնաբար»:

Ս. Ներսէս Շնորհային ևս: որին հայ կաթողիկէները անվիճելի հեղինակաւորութիւն են համարում: ի միջի այլոց երգում է.

«Աստուած անեղ: անժամանակ:

Հայր անսկիզբն և անքանակ.

Որդւոյ պատճառ՝ ծնեղեմար անճառ:

Հոգոյն յղիստի անբնաբար» որ վերելին բառացի կրկնութիւնն է:

Ամենասուրբ երրորդութեան այս դաւանութեան վերայ հաստատ մնացին և մնում են արեւելեան եկեղեցիները (Հայոց: Թունաց ևն): իսկ Լատինաց եկեղեցին Ս. Հոգու վերաբերութեամբ շեղուեց: և արդարանում է Թիսուսի խաւքով թէ: «Թիմէ անտի առնուցու և պատմեցէ ձեզ» (Թովհ. աւետ. ԺԶ. 14): զոնէ Հ. Գաթրիէ վ. Աւետիքեան:— որ Վենեակում 1800 թ. դուրսարուած կարգիւնների յանձնարարութեամբ գրել է «Հարականի Բացատրութիւնը: կաթողիկոսական սգին հայ եկեղեցու մէջ մոռանալու նպատակով:—այսպէս է գրում իւր բղխման ճառի մէջ.

«Թիմէ անտի առնուցու և պատմեցէ ձեզ» Թորմէ ձեռնարկեն առատածարանք: թէ Հոգին սուրբ հարկաւ պարտի կլանել նաև յՈրդւոյ: վասն զի առնուել ինչ յՈրդւոյ անմարմ ի Հօգւոյն սրբոյ առանց կլանելոյ ի նմանէ:» (երես 754):

Առողջ բանականութիւնը «Թիմէ անտի առնուցու և պատմեցէ ձեզ» խաւքից չէ կարող կըրակացնել «եւլումն Ս. Հոգւոյն յՈրդւոյ» նախ որ Թիսուս ապագայի մասին է խօսում: մինչդեռ Ս. Հոգին համազոյ է Հօրը և Որդուն: ուրեմն յառաջ քան զամենայն յախտեանս ելանէ ի Հօրէ: երկրորդ՝ որ Թիսուսի ասելը թէ «Նա զիս փառաւորեցէ: զի «Եթմէ անտի առնուցու և պատմեցէ ձեզ» պէտք է հասկանալ՝ Նա ինձ պէտք է փառաւորի: որովհետև իմ (գործերից) պէտք է առնի ու պատմի ձեզ: Սակայն կաթողիկէ առատածարանները Սուրբ Գիորգի մեկնելու իրանց յատուկ եղանակն ունեն: որով կարող են ամեն միտք յեղաշրջել այնպէս՝ ինչպէս իրանք են կամենում:

Ի մի բան. Հայոց եկեղեցին Փրկչի խորքի համեմատ դառնում է. «Հոգին ճշմարտութեան որ ի Հորէ ելանէ. այլ կերպ վարդապետութիւն չէ ընդունել, չէ ընդունում»:

Գաւանութեան վերաբերեալ խնդիրներում, ուր հաւատն է միակ տեղ բռնողը, վիճող կողմերի մէջ իրաւախոհութիւնն ու համաձայնութիւնը անիրագործելի երեակայութիւններ են: Հաւատոյ խնդիրներում հարկաւոր է հաստատ համոզում՝ թէ դաւանածդ ճշմարտութիւն է. և անվեհերութիւն՝ այդ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու:

Կաթողիկոսներն իրանց առաջարկութեան ահեղում ասում են, որ Հայաստանեայց եկեղեցին ընդունում է ս. Պետրոսին զլուխ ս. Հաւատոյ, հիմն ս. եկեղեցւոյ. հետեւաբար և նրա յաջորդներին փակագծի մէջ ասենք Հոովմոյ պապերին: Ճանաչում է հաւատոյ և բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիների զլուխ. և այն՝ սկսած որպէս թէ ս. Լուսաւորչից:

Միութեանները սկսած Միութեար Արքայից մինչև այսօր անհուն աշխատանք են գործ դրել և անհամար զբոսի հրատարակել ապացուցանելու թէ Հայոց եկեղեցին ընդունել և ընդունում է պապի գերիշխանութիւնը և հաւատոյ խնդիրներում համընթաց է եղել հոովմական եկեղեցւուն: Եթէ այդպէս լինէր՝ այն ժամանակ էլ ինչ կարիք կար միութեան խնդրի յարուցանել և միանալու համար պայմաններ առաջարկել: Բայց բարեբաղդարար այդպէս չէ. մեր եկեղեցին չէ ընդունել պապի գերիշխանութիւնը և այդ բանի շնորհիւ ինքնիշխան եկեղեցի է մնացել. դաւանութեան խնդրում համընթաց չէ եղել կաթողիկականին և այդ բանի շնորհիւ էլ ինքնուրոյն և ազգային եկեղեցի է մնացել:

Կաթողիկոսները պնդում են, որ ինչպէս ս. Պետրոս առաքեալը զլուսաւորութիւն ուներ առաքեալների մէջ, այնպէս և նրա յաջորդ պապերը գերիշխանութիւն ունեն քրիստոնէական եկեղեցու մէջ: Այս առաքելութիւնը որքան հին և անհիմն է նորքան և յամառութեամբ կրկնում և նոր է մնում կաթողիկոսների մէջ, նոր Կաթարանի մէջ ս. Պետրոսի զլուսաւորութեան մասին խօսք առգամ չը կայ: Բայց նրա վաղվաղիտ յատկութիւնը շատ անգամ է շեշտուած: Եթէ կայ մի ամօտ, որ պէտք է պարծենար ս. Պետրոսի առնունով՝ այդ Ամառոսի պատրիարքական ամօտն է, որովհետև ս. Պետրոսը յիրաւի աշխարհ եղել է, սակայն նրա գործունէութիւնը այնտեղ երկգիծի է եղել և ս. Պօղոս առաքեալը հետեւեալ տխուր Դուռնիւմ է նկարագրում այդ:

«Այլ յորժամ եկն Կեփոս Եւստիոք, ընդհզեղմ գարնայ նորա, քանցի զօգ սոցեալ իմն էր: Քանզի, մինչ չև եկեալ էին ոմանք առ ի Յակով-

քայ» ընդ հեծանոսս ուտեր անխոր. իսկ իբրև «եկին» զառանէր և որոշեր զանձն, երկուցեալ «յայցանէ» որ ի թլփատութենէ անտի էին և «կեղծաւորեցան ընդ հմա և այլ հրեայք» (Փաղատ. Բ. 11—13. տես և չարոնակութիւնը):

Յիսուս աշակերտների անունները թուելիս, յիրաւի ս. Պետրոսի անունը առաջ է յիշում. բայց այդ ապացոյց չէ թէ ս. Պետրոսն առաւելութիւն ուներ առաքեալների մէջ: Եթէ կայ մի տեղ, ուր աւելի է պահպուում աւագութեան կարգը, այդ հանդիսաւոր տեղերում բաղմկու ժամանակն է:

Բաղարջակերոց տօնին՝ թէ Խորհրդական Ընթերիքին և թէ Առնալուայի ժամանակ չէ երևում որ Յիսուսից յետոյ առաջին տեղը ս. Պետրոսը զբաւած լինէր. որովհետև Առնալուայի վերաբերութեամբ ս. Աւետարանի մէջ կարգում ենք. «Յառնէ (Յիսուս) յընթերցան անտի և զնէ զհանդերձն, և առեալ զննջակ մի սփածաւ: Առ ապա առեալ ջուր արկ ի կոնք և սկսաւ լուանայ զոտս աշակերտացն և արբէր զննջական: զոր սփածեալ էր. գայ առ Սիմոն Պետրոս և ըն (Յովհ. աւետ. ԺԳ. 4—6). Արեմն աշակերտներից մի քանիսի ոտքերը լուացել աւ սրբել էր՝ երբ եկաւ Պետրոսի ոտքերը լուալու: Ընթերիքի ժամանակ էլ երևում է որ ս. Պետրոս Յիսուսից բաւական հեռի և Յովհաննէի զիմացը կամ կողքին նստած պէտք է լինէր. որովհետև երբ Յիսուս յայտնում է թէ աշակերտներից մէկը պէտք է մատնի նորան, աշակերտները տարակուսած նայում են իրար և ս. Աւետարանը ասում է. «Առ էր մի ոմն յաշակերտացն բաղմեալ առ Յիսուսիս, զոր սիրէին Յիսուս: Ակնարկէ նմա Սիմոն Պետրոս հարցանել, թէ ով իցէ վասն որոյ ասեն» (Յովհ. Աւետ. ԺԳ. 23—25): Այս հատուածից երևում է որ Պետրոս Յիսուսից ոչ միայն հեռի էր բաղմած, այլ համարձակութիւն անգամ չուներ կամ չունեցաւ ինքն հարցնել:

Յիսուսի աշակերտները բոլորն էլ հաւատար էին և նրանցից ոչ ոք իշխանաւորութեան մարմն անուան առաջնութիւն չուներ ապացոյց, երբ որ Զերեմիայի որդւոց մայրը իւր որդւոց հետ մօտեցաւ Յիսուսին խնդրելու, որ իւր այդ երկու որդիներից մէկին ալ և միւսին ձախ կողմը նստեցնի: Յիսուս յանդիմանական ձևով նկատեց. «Ոչ զիտէր զինչ խնդրէր: Աշակերտներն էլ բարկացան այդ երկու եղբայրների վերայ, որոնց Յիսուս իւր մօտ կանչեց ու ասաց. «զիտէր զի իշխանք աղգաց տիրեն նոցա: Ոչ այնպէս իցէ և ի ձերում միջի, այլ որ կամիցի ի մեկը մեծ լինել եղիցի մեք պաշտօնեալ: և որ կամիցի ի մեկը առաջին լինել եղիցի մեք մատայ...» Մատ. Բ. 26—28:

(Յիսուս) երբ իւր չարչարանքի և մահուան մասին էր խօսում, աշակերտները վիճում էին իրար

հետ, թէ այնուհետեւ իրանց միջից ով կը լինի մեծը. Եւ Աւետարանն ասում է.

«Յիսուս կոչեաց զերկուսասանն և ասէ ցնոսա եթէ որ կամի առաջին լինել՝ եղիցի ամենեցուն կրտսեր և ամենեցուն պաշտօնեայ. Կարկ. Թ. 35:

Ս. Ղուկաս աւետարանիչը առաքեալներին մեծութեան մասին ձգտումն այսպէս է աւանդում. «Եւ եղև հակառակութիւն ի մէջ նոցա թէ ո ի նոցանէ համարեցի մեծ. Եւ նա (Յիսուս) ասէ ցնոսա... որ մեծն է ի ձեզ, եղիցի իրրե զկրտսերն, և առաջնորդն՝ իրրե զպատարնս: ԻԲ. 24—28:

Այս բոլորից երևում է, Եւ որ Եւ Աւետարանաւորութիւն կամ մեծութիւն չունէր. եթէ ունենար, ամենեւին այդ մասին էլ վէճ չէր ծագի. Բ) որ առաքեալների մէջ մեծը չը կար և Յիսուս միշտ գաղափարում էր առաքեալներից մէկի կամ միւսի մեծ լինելու կամ կոչուելու ձգտումն (Ղուկ. Թ. 46—48) և նրանց մէջ հաւասարութեան գաղափարը հաստատել կամենալով՝ ասաց, զի ուսուցէք և ըմպիցէք ի սեղան իմ՝ յարքայութեան իմում և նրստիցիք յեկեղեցուսն արդ գտել զերկուսասան աղգն Իսրայէլի (Ղուկ. ԻԲ. 30): Հետեւաբար Եւ Աւետարանի ընկեր առաքեալների հետ հաւասար աթոռ նստելով ոչ ինքն իրաւունք ունի նրանց դատելու և ոչ նրա յաջորդ կոչուելու փառքն ունենալ ձգտող Հռովմայ եպիսկոպոսները իրանց հաւասարապատիւ այլ եկեղեցիների եպիսկոպոսներին: Այսքանս Եւ Աւետարանի մասին. այժմ՝ դանք նրա յաջորդ կոչուող Հռովմայ պապին, թէ նրանք առաջնութիւն ունեցնէ են:

Ս. Գրքից յետոյ քրիստոնէական եկեղեցու մէջ առաջին տեղը բռնում են տիեզերական ժողովների կանոնները մի կողմը թողնելով բոլոր հին և նոր աստուածաբանների գրութիւնները, զիմենք այդ ժողովներին:

Առաջին երեք տիեզերական ժողովներից 325 թուին գումարուած Նիկիոյ տիեզերական ժողովում նախագահում էին Անտիոքի Եւստատիոս և Աղէքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսները (Բորեբոսն եկեղ. Պատմ. I. հատ. էր. 190. և 191. թարգ.):

381 թուին գումարուած Կ. Պոլսոյ Ա. տիեզերական ժողովում նախագահում էին սկզբում՝ Անտիոքի եպիսկոպոս Մելիտոսը և ապա Գրիգոր Աստուածաբանը (Նոյն հատ. 247):

431 թուին գումարուած Եփեսոսի Տիեզերական ժողովում նախագահում էին՝ սկզբում՝ Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոս Կիւրիլը և ապա Երուսաղէմի եպիսկոպոս Թորնազը (Նոյն հատ. 417—421):

Թէև այս ժողովներում պապական աթոռը ունեցել է իւր ներկայացուցիչը, բայց տեսնում ենք, որ ուրիշներն են նախագահում:

Այս արդէն յայտնի ապացուցանում է, որ Հռովմայ եպիսկոպոսները բացի իրանց վիճակուած եկեղեցուց, այսինքն կաթոլիկականից, քրիստոնէայ այլ եկեղեցիների մէջ ոչ մի գերիշխանութիւն չեն ունեցել և չունեն:

Կաթոլիկ Հ. Պողոս Թեմերանը իւր առաջարկութեան չորրորդ կէտում ասում է. եկեղեցին Հայաստանեայց ընդունել է և ընդունում է այս ճշմարտութիւնը, թէ քրիստոնէականից արքայութեամբ մեծնողների հոգիքը գնում են ուղղակի արքայութիւն, մահացու մեղքերով մեծնողների հոգիքը իջնում են դժոխք, իսկ ներքին մեղքեր ունեցողների հոգիքը, որոնք ժամանակ չեն ունեցել վճարել իրանց թողած մեղքերի կամ ներքին յանցանքի պատիժը, գնում են մի տեղ, այնտեղ նեղութիւն և անձկութիւն են կրում. բայց կենդանիների աղօթքների, պատարագների և ոգորմաթիւնների ձեռքով ներումն են գտնում և պայմանաւ ժամանակը լրանալուց յետոյ գնում են արքայութիւն: Իսկ հայ կաթոլիկները իրանց առաջարկութեան երրորդ կէտում նոյն իմաստով կրկնում են. թէ սրբերի հոգիքը փառաւորուած են այժմ և մեղաւորներինը գաղափարաւորում:

Հայք պատասխանում են. սրբերի հոգիքը փառաւորուած են յուսով, իսկ անցեղջ մեղաւորները գաղափարութեան պատժի մէջ են յուսահատութեամբ:

Կաթոլիկները ընդունելով որ սրբերի հոգիքը փառաւորուած են այժմ և մեղաւորներինը գաղափարաւորում, կողմնակի կերպով հերքում են Աերջին Գաղատեան, որ պէտք է լինի մեռելների մարմնով յարութիւնից յետոյ, ուրեմն հերքում են Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստը. որովհետեւ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը պէտք է զայ դատելու հոգիք և մարմինները և նրանց գործքերին համեմատ հատուցումն տալու:

Մեր եկեղեցին դաւանում է այն՝ ինչ որ հաւատոյ հանգանակը ուսուցանում է, որ է. Գալոց է նովին մարմնով և փառք Հոր ի դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թաղաւորութեան ոչ զոյ վախճան... (Հաւատամք) ի յարստիւն մոռնաց, ի դատաւան յարիւնից հոգաց եւ մարմնաց, յարհայտիւն երկից եւ ի կեանս յարիւնեականս:

Հայաստանեայց Եւ եկեղեցին հաւատում է Յիսուսի Երկրորդ Գալուստներ, որովհետեւ Ս. Աւետարանն ասում է. «Եւ յորժամ եկեցեք որդի մարդոյ փառք իւրովք և ամենայն հրեշտակք ընդ նմա, յայնժամ նստցի յաթոռ փառաց իւրոց և ժողովեցին առաջինորա ամենայն ազգք... Կաթոլ. Ին. 31—32. Ս. Գրքի մէջ այս մասին բազմաթիւ վկայութիւններ կան:

Յիսուսի Երկրորդ Գալուստն ժամանակը որոշուած չէ. Աշակերտները հարցնում են. «Զինչ

նշան իցէ քոյոյ գոյտեան և վախճանի աշխարհիս: Երեսու պատմելով իւր վերջին գալստեան յառաջ-
ընթաց նշանները՝ ասում է. «Բայց վասն աւուրն
այնորիկ և ժամու ոչ որ գիտէ: ոչ հրեշտակք
երկնից և ոչ Արդի: Բայց միայն Հայր» (Մատթ
ԻԴ. 36): որպէս զի մարդիկ ամեն վայրկեան մա-
հը աշխի առաջ ունենան և միշտ զգաստ լինեն
մեղքեր գործելուց: որ մահը նրանց մեղքի մէջ
եղած ժամանակը վրայ չը հասնի: որպէս զի մա-
հաւան երկնիցի տակ անգործ չմնան: այլ միշտ
իրաց արգար վաստակով և աշխարհաշինութեամբ
ու Աստուծոյ անունը փառաւորելով պարպին՝
որպէս թէ յաւիտեան ապրելու են: Արթուն կա-
ցէք: զի ոչ գիտէք յորում ժամու Տէրն ձեր գայ
... վասն այնորիկ և զուր եղբորք պատրաստ զի
յորում ժամու ոչ ակն ունիցիք: գայ Արդի մար-
դոյ: Մատ. ԻԴ. 42 և 45:

Մեր ս. եկեղեցին հաւատում է և Մեռելոց
Յարութեանը: Վերջին Գառաւորանին և գործոց
համեմատ հասուցմանը որովհետև Ս. Գիրքն ասում
է. «Զի պարտ է ապականութեանս այսմիկ զգնուիլ
զանապահանութիւն և մահկանացուիս այսմիկ զգն-
ուիլ զանմահութիւն»: Ա. Կորնթ. ԺԵ. 53:

«Եկեցէ ժամանակ՝ յորում ամենեքին: որք
ի գերեզման կայցեն: լուիցեն ձայնի նորա (Եր-
եսուի) և եկեցին սրտաքս: որոց զբարիս գործեալ
իցէ՝ ի յարութիւն կենաց և որոց զսարսափեալ՝
ի Յարութիւն Գառաւորանաց: (Յովհ. աւետ. Ե.
28—30):

«Զի ընկալցի իւրաքանչիւր իւրով մարմնով
զոր ինչ գործեաց յառաջ. եթէ բարի և եթէ չար:»
Բ. Կորնթ. Ե. 10:

Հայաստանեայց ս. եկեղեցին աղօթում է կեն-
դանիների և ննջեցեաց համար: որ Երեսունընամբ իւր
գթութեան արժանացնի իւր Երկրորդ Գալստեանը
ներումն շնորհելով նրանց ներելի մեղքերին և
հաւատում է: որ իւր աղօթքը լսելի կը լինի: որով-
հետև ս. Գիրքն ասում է. «Եթէ որ տեսցէ զեղբայր
իւր մեղուցեալ ի մեղս որ ոչ առ ի մահ (ներելի)՝
խնդրեսցէ: և տացէ (Աստուած) նմա կեանս մեղու-
ցելոյն ոչ առ ի մահ. (Յով. Ա. Թուղթ Վաթուղի-
կեաց Ե. 16): «և աղօթքն նաւասով փրկեսցէ զաշխա-
տեալն: և յարուսցէ զնա Տէր. և եթէ մեղս ինչ
իցէ գործեալ: թաղցի նմա: Վթդ. Բ. Յակ. Ե. 15:

Արեւմտեայ մասին ևս Հայաստանեայց եկե-
ղեցին համընթաց չէ կաթողիկոսականին:

Բայց մենք դառնալք մեր բուն խնդրին:

Հռովմէական հայերի և Երբայեան կրօնաւոր-
ների Հայերիս հետ միանալու խնդրի վախճանը պար-
զելու համար: ներելի լինի ինձ ձեռագիրներին յի-
շատակարաններից շեղումս շարունակել: Արքայեան
միաբանութեան հիմնադիր Միխիմար Սեբաստացու

նպատակն էր բնա երեւոյթին անձնուէր ոգով ծա-
ռայել Հայոց լուսաւորութեան գործին: մի և նոյն
ժամանակ չը մոռանալով կաթողիկոսութիւնը մու-
ծանել մեր եկեղեցու մէջ: Հարկ եղաւ նպատակին
հասնել Հայաստանից գուրս ապաւանտարն վնասու-
լով: Այդ ապաւանտարներ Վենետիկ և իւր ս. Գա-
ղար կղզին գործան: Միխիմար Սեբաստացին Հայաս-
տանից և Հայաստանեայց եկեղեցուց գուրս: Վե-
նետիում: Հռովմէական պապի իրաւասութեան տակ
սկսեց գործը:

Սկզբում՝ Միխիմար և իւր արբանեակները
ձեռացում էին թէ կաթողիկոսութիւնը մի պատը-
րուակ է: որի տակ նորա կարողանում են ազա-
տօրէն հայ գրականութիւնը ծաղկեցնել: Այդ ժա-
մանակ ազգը մեծ համարում ունէր զոցա վերայ
և նախնեաց մատենագրութիւնները հրատարակելու
համար ոչինչ չէր խնայում: Միխիմարեաններին:
Բայց հետզհետէ պատրուակը դարձաւ նոցա
համար խկական նպատակ և նորա սկսեցին կրա-
նական զրքեր հրատարակել: Քանալով ապացուցանել
հռովմէական պապի գերիշխանութիւնը քրիստոնեայ
բոլոր եկեղեցիների վերայ և մեր ս. Հայոց գրուածք-
ները կրկնել՝ հաստատելու որ Հայոց եկեղեցին ևս
ընդունել է այդ սկզբունքը և հռովմէական հայ-
րապետներին ծանաչել է Հայոց եկեղեցու վերայ
իրաւասուն: նորա քանք էին անում հաստատել
Հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը ապացոյցներ
յիւրիւրելով: թէ Հայոց եկեղեցին վիճելի կետե-
րում արդէն ընդունել և ընդունում է հռովմէա-
կան եկեղեցու դաւանութիւնը: Այս խկ նպատա-
կով կազմուած են Շարականի բացատրութիւնը և
նոյն ինքն հանգուցեալ Միքայէլ վարդ. Զաւէնակ
Վահան հաւատոյ մատեանը՝ որ այնքան խօսակցու-
թեանց առիթ եղաւ:

Ժամանակը հետզհետէ փոխել տուեց Միխ-
իմարեանների այդ ուղղութիւնն էլ: նոցա աժման
ուղղութիւնը բնա բաւականի պարզել է հանգու-
ցեալ Գալթիէ Լըբեպսկ. Այվազեանը իւր «Աւ-
րուագիւն Միխիմարեան միաբանութեան» և՛ «Միխ-
իմարեանց երազոյցս մէկ կարծեացը քննութիւն»
գրքոյկների մէջ՝ որ հրատարակուած են Բազմալէ-
պում եղած Հ. Ղևոնդ Ալիշանի մի գրութեանքի ա-
ռիթով:

Երեսուցէմի ս. տեղեաց պաշտպանութիւնը
միայն առիթ էր: Միութեան խնդիր իսկապէս հե-
տեանք էր Օսմանեան կառավարութեան խստու-
թեանը զէպի հայ կաթողիկոսները: Օսմանեան կա-
ռավարութիւնը ազգապետ ճանաչում է հպատակ
ազգերի հոգեւոր գլուխներին: Իրեն այդպիսի՝ ճա-
նաչում էր Յունաց պատրիարքին օրթոդոքս եկե-
ղեցիների համար և Հայոց պատրիարքին՝ ոչ—օր-
թոդոքս եկեղեցիների համար: Կաթողիկ հայերը
կրօնական յարաբերութիւն ունենալով լատինների

Հետո որ օտար էին օսման հան տերութեան մէջ յաճախելով լատինների եկեղեցիները և կամ իրանց համար տնային եկեղեցիներ յարգարեւոյ՝ օրինազանցութիւն էին անուամբ ուստի և հալածանքի էին ենթարկուում կառավարութեան կողմից։ Այս հալածանքից ազատուելու համար կաթողիկոս հայերը արտաքուստ արամադրու թիւն էին ցոյց տալիս միանալ հայ եկեղեցու հետ։ Դժբաղդաբար Միսիթարեանց գծած ծանապարհն ընտրելով, նրանք կամենում էին մտնել հայ եկեղեցին իրանց հետ մուծանելով և կաթողիկոսութիւնը և յաւակնութիւն անկախութիւնը։ Երբ հայ եկեղեցին զիջումներ անի՝ յայտնելով իւր ձեւերից ու արարողութիւններից մի քանիսը, և հաւատոյ գաւառութեան մէջ մուծանի այնպիսի փոփոխութիւններ, որ բոլորովին հակառակ էին հայ եկեղեցու աւանդութիւններին և սրբազործուած վարդապետութեանը։ Կաթողիկոս հայերը կամենում էին մտնել հայ եկեղեցին հոռիմեակամ կանոններով հակառակ ուստական առաքինի որ ասում է. «իւր կանոններով ուրիշ վանք չէ կարելի մտնել»։

1810 թուին Միսիթեան գործի գլուխ անցած էր Յովհաննէս պատրիարքը, իսկ աշխարհականներից՝ արքունի վասոգապետ մահտեսի Ասաբէլ (Տատեան)։ Գրիգոր Զիւրաբեան և Գրիգոր Սախայեան ամիրաները, Զիւլեւմեհ անկախ բացարձակապէս հակառակում էին Երեմիա Եպսոբ (Եւգենիայի առաջնորդ) և Զաքարիա վարդապետը որոնց ձայնը արձագանք գտաւ առաջադրների և ժողովրդի մէջ և զիջման տրամադրութիւնը առ ժամանակ մի առ կախ մնաց։

Արրահամ պատրիարքի օրով 1-13—15 Միսիթեան խնդիրը ընթացք չունեցաւ։ 1815 թուին Երեսուղէի վէրի Պօղոս եպսոբ պատրիարք ընտրուելով՝ նորից սկսեց յառաջ մղել Միսիթեան խնդիրը։ Որովհետեւ հոռիմեակամ հոգեորականները, օգտուելով օսման հան տերութեան մէջ գտնուող հայ կաթողիկոսների աջակցութիւնից, չէին դադարում հակառակութիւն սերմանելուց և տկարամիտներին որսալուց։ Պօղոս պատրիարքը 1816 ին նոյններին 23-ին պատրիարքարան է կոչում հայ մեծամեծներին և կաթողիկոսներից Տիւղեան Գրիգոր 2էլէպիյին։ Արիկեան Պօղոսին, Աստուածատուրեան Մատթէոսին, Տառնտեան Ամոսին և Թեկրեան Եովսէփին ու առաջարկում՝ որ աղգաւեր երկպառակութեան առաջքը տանելու համար հնար մտածեն, ժողովականները որոշեցին զրել ամեն տեղ, որ սիրով վարուեն սակայն ի դուրս կաթողիկոս հոգեորականների օտնձգութիւններին անհնարին եղաւ սահման գնել։ Պատրիարքը 1817 թուին մայիսի 23-ին նորից պատրիարքարան կոչեց հայ կաթողիկոսների մեծամեծներին, որք էին նոյն Գրիգոր 2էլէպի Տիւղեան, Կարնեցի Մատթէոս Աստուածատուրեան, Ամոս

Խրիճեան և Յակոբ Թեկրեան։ Եւ ցոյց տուեց նրանց կաթողիկոսների ազգայնաւ գործերի մասին եղած զանգատների լեզվները։ 1817 թուի հոկտեմբերի 12-ին Պօղոս պատրիարքը հայ լուսաւորական և հայ կաթողիկոս մեծամեծներին նորից ժողովի հրաւիրեց։ Դարձեալ որոշուեց, որ երկու կողմից էլ գիտնական անձինք ընտրուեն, վիճելի կէտերը քննեն, սուրբ հարց վկայութեամբ յերևան հանեն ճշմարտութիւնը, և այդ ճշմարտութիւնն ընդունեն միաձայն յոժարութեամբ որպէս հիմն միութեան։ Ժողովը գիտնական անձանց ընտրութեան համար քան որ միջոց որոշեց, Այս որոշումն կատարելու համար Պօղոս պատրիարքը երեք օրից յետոյ հայ լուսաւորական հոգեորականներից և աշխարհականներից առանձին ժողով կազմեց։ Ժողովը որոշեց ա) վիճելի կէտերի համար իրեն ուղեցնել ընդունել Աստուածաշունչը, ժամագիրքը, Էսրականը, Կորնթոսեան, Դաւիթեան ու Մաշտոցը, ս. Լուսաւորչի գիրքն ու ներսէս Էնորհայու Ընդհանրականը, բ) վիճելի կէտերը քննելու համար ընտրել Երեսուղէի նուիրակ Մարկոս արքեպիսկոպոսին, Կարապետ եպսոբին (Մշոյ ս. Կարապետի վէրի)։ Աստուս վրդին, Խուսիսփոսի աթոռակալ Տէր Բարդուղիմէոսին, Պատրիարքարանի վարժապետ Թագաորին, Աւագիկոյ Տէր Զաքարիային և Պատրիարքարանի տիրացու Գրիգորին։ Պօղոս պատրիարքը ժողովի այս որոշումն հաստատեց նոյն թուի նոյնների 22-ին առաւ կոնգակով։

Սակայն կաթողիկոսների կողմից ոչ մի հոգացողութիւն չեղաւ։ Որովհետեւ նոյն հոգեորականները խուսափում էին հայերի հետ օրեւ յարաբերութիւն ունենալուց, Երբ այս իմացաւ պատրիարքը, նոյն թուի հոկտեմբերի 12-ին վերջին ժողովը կազմեց, որին ներկայ էին կաթողիկոսներից յիսուն հոգի։ Պատրիարքը յայտնում է ժողովին գործի դրութիւնը։ Կաթողիկոսները արգադաջի են գտնում պատրիարքի ասածները, և թուով 300 հոգի գնում են գէպի լատինաց ս. Երրորդութիւն եկեղեցին և կոչում իրանց կարգաւորներին, բայց սոքա փախանակ գալու գրգում են լատին կրօնաւորներին ժողովածներին դուրս վարել, որպէս խռովարարներ։ Կաթողիկոս կարգաւորները այդքանով չբռնականացած՝ լատին կրօնաւորների զրգոմամբ գիմում են կառավարութեանը ասելով՝ թէ հայք ժողով անելով յարձակուել են լատին եկեղեցու վերայ և այժմ մտադիր են դեպատնատան վերայ ևս յարձակելու։ Կառավարութեան պաշտօնեան հաւատալով նրանց, զիշերը բազմաթիւ զօրքով գալիս է Երեւայի ս. Երրորդութեան եկեղեցին, բայց ոչոք չգտնելով հեռանում է։ Միսիթեան գործը դարձեալ խափանվում է, բայց և շուտով վերականգնում։

Տաճկաց կառավարութիւնը մի կասկածի առիթով փողերանոցի տեսուչ Տիւղեաններին և նրանց ազգականներին աները խուզարկելիս՝ գտաւ մատուցներ և եկեղեցական սուրբ անօթներ։ Յայտնի եղաւ, որ նրանք առ երեսու գտնուելով հայոց պատրիարքի իրաւասութեան տակ՝ բողոքովն պիլ դաւանութիւն ունեն։

Առաւարտութիւնը սկսեց հալածանք հայ կաթողիկոսների դէմ։ 1819 թուի սկզբներում՝ լատիններից երկուսին զխառնեց և երկուսն էլ իրանք իրանց տան լուսամտից կախուելով՝ խեղդամահ եղան։ Հատերն էլ արտաբեցին։ Այս հալածանքի պատճառով նորից երևան եկաւ Միութեան խնդիրը։ Առ խորութեան ինչ ինչ կէտերը քննելու համար նորից սկսուեցին ժողովներ կազմուել, որ տեւեց 'Օննգեան Աւթօրէքից մինչև Բազմաշարժի որդի, ժողովականներն էին հայերից՝ Խաչատուրի Տէր Մեսրոպ գիտնականն ու Եսկիւտարու Տէր Բարդուղիմէոս քահանայները և Թագաւոր վարժապետը, կաթողիկոսներից՝ Հ. Մեսրոպ Աղաւթեանն և Թոմա Մարտիրոս և Սերոբէ Զեփաշիքեան։ Ժողովներին նախադասում էր Ստեփան եպոս. Աւգերեանը, որ իւր հեղինակութեամբ վիճարանութիւններին խաղաղ ելք էր տալիս։ Ժողովները գումարում էին երբեմն Յարութիւն Ամիրա Պեղաճեանի և երբեմն արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրայի տանը։

Միութեան գործը գրեթէ գլուխ եկած էր, և պատրիարքարանը եկեղեցին հետեւեալ զինումներն էր արել միութիւնը գլուխ բերելու համար։

1. Հայ եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովը և Առաւելին չը պէտք է նշուէր։ 2. այլև ի շարս արդոց՝ չը պէտք է յիշէր Եփեսոսի Արամեանցուն և Գրիգորոս Բաղեմի Տաթևացիներին և 3. պէտք է ընդունէր Աւերջին Օծման իւրի գործածութիւնը (ցանկացողների համար)։

Այսպէս 1820 թուի ապրիլի 18-ին Գումգափուի մայր եկեղեցու մէջ փառաւոր հանգես կատարուելով Արքայիաններից հինգ վարդապետներ, Գոլէճեաններից երկու վարդապետներ խուռն բազմութեան հետ մտնում են Հայոց եկեղեցու գիրկը։ Աւերջութիւնը անսահման է։

Միութեան գործը ընդհանրացնելու համար ապագրվում է միութեան խնդրի առիթով կայացած որոշումը հետեւեալ վերնագրով՝ «Բան Հրաւեր սիրոյ»։ Ազգային ժողովոյ հաւանութեամբ և խնդրանք տպեալ ի Վ. Պոլիտ 1820. մայիսի 17. գրքի ճակատին գրուած է ս. Լուսաւորչի պատկերը։

Գիրքը կազմուած է երեք մասներից. Ա. «Յառաջարանութիւն»։ Բ. «Սուրբ և ուղղափառ վարդապետութիւն եկեղեցւոյն Հայոց այս է. յորոյ վերայ միայն է խնդիրն»։ և Գ. «Վերջարանութիւն»։

Սոյն գրքի յառաջարանութեան մէջ յիշուած

է որ տասն տարի առաջ, այսինքն 1810 թուին, պատրիարքներն* էլ երեք տարի շարունակ ջանացել են սէր և միութիւն հաստատել ազգի բաժանեալ մասերի մէջ՝ բայց աշխատանքը ապարդիւն է անցել։

Աւերջարանութեան մէջ Վ. Պոլսոյ այդ ժողովակը սինհոդոս է կոչուած և յիշուած է թէ այդ սինհոդոսին ներկայ են եղել Սոյ Սիրակոս կաթողիկոսը, որ պատահմամբ Պոլսումն էր, Վ. Պոլսոյ պատրիարք՝ Արքիանագոսեցի Պողոս արքեպիսկոպոսը, Ս. Էջմիածնի և Նորուսողէմայ արքեպիսկոպոսներն ու գործակալները, եղել են նաև շատ արքեպիսկոպոսներ, վարդապետներ, բոլոր եկեղեցեաց քահանայները, իշխանապետներն ու իշխանները, միութեալները, դանձապետները, եկեղեցականներն ու արհեստագործների բոլոր զխաւորները, որոնք բոլորն էլ ստորագրել են արձանագրութիւնները, որոյ իսկը պահպուծ է պատրիարքարանում, իսկ տպուած ընդօրինակութիւնը կրում է վերնագիրս «Բան Հրաւեր Սիրոյ»։ Սակայն որպիսի անձերից էլ կազմուած լինէր ժողովը, ընդհանուր առմամբ չէր կարող ազգային նշանակութիւն ունենալ, հետեւաբար և ժողովի վճիռը ազգի ընդհանրութեան համար պարտաւորական չէր։

Նախ՝ որ եկեղեցու մէջ որ և է փոփոխութիւն մտցնելը ամէն անձնական իրաւասութիւնից բարձր է, լինի դա ընդհանրական կաթողիկոսն անգամ, որ ամենայն Հայոց հայրապետի կոչումն ունի։ Յիշեալ սինհոդոս կոչուածը եկեղեցու մէջ այնպիսի փոփոխութիւններ էր մտցրել՝ որոնց դէմ եկեղեցին հաղարոււոր տարիներով մարտակ է, իսկ սինհոդոս կոչուած ժողովակի նախադասը եղել է Պոլսոյ պատրիարքը՝ որ ըստ եկեղեցական կոչման՝ Վ. Պոլսոյ արքեպիսկոպոսն է՝ առաջնորդական իրաւամբ, ըստ հոգեւորին՝ ըստ ամենայնի ստորագրեալ Ամենայն Հայոց Հայրապետին։ Երկրորդ՝ ժողովականները եղել են միայն Պոլսեցիք և այնտեղ պատահմամբ գտնուած հոգեւորականը, իսկ ազգային ժողով կազմելու համար պէտք է որ ամբողջ ազգը ունենար իւր ընտրած ներկայացուցիչները, այն ինչ ժողովականները ոչ թէ ընտրութեամբ և հաւանութեամբ ազգի այլ իրանց անձնական գիրքովն էին նոյն պատիւը ստանձնել։

Ազգը դեռ իւր դժկամակութիւնը չէր հասցրել իւր պատրիարքի այդ անկոպար գործողութեան համար։ Միութեան խնդիրը շատ ծանր եկաւ գաղատացի հոգովեականներին ևս, որոնք երբ տեսան թէ Պողոս պատրիարքը յուլիսի 12-ին վերջին օծման իւր ևս արհնելով ուղարկեց եկեղեցիներին, որ ցանկացող հիւանդներին օծեն, յարմար դէպքից օրուս քաղելով օգոստոսի 7-ին, մի գաղա-

* Յովնանէն Զաւարճեան և Արամեան Քեօքան։

տացի հոռմէականի ձեռքը տուին «Լրաւէր սիրոյ» մատենար Լուսաւորչու պատկերի վերայ պապի պատկերը մածուցած: ուղարկեցին հայոց արհեստաւորների մօտ ժողովրդին զգաւելու: Ճարպիկ գաղատացի կաթողիկէ ջեմսեանց հայ ծպտում՝ գոչում էր: «ինչ էր անհոգ նստել պատրիարքը փանկացաւ: ուրացաւ ս: Էջմիածինը և Հոռմիայ ամենոյն հնազանդեց: սորանից յետոյ ս: Մեծնը վերացաւ: նորա տեղ աղցանի նման ձիւթով պէտք է տապակուէր: էլ լսելու ժամանակ չէ: մենք վաղը պէտք է բողբոջենք: գուցէ էլ մեզ հետ միացէր: գնանք պատրիարքարան և իմացենք որ մենք Լուսաւորչի որդիք ենք և ոչ Հոռմիայ պապերի:»

Այս ճարտարութեամբ կազմուած յորդորով ամբողջ ժողովուրդը յուզվում է: և լցուելով մայր եկեղեցին աղաղակում: «Մենք հայ ենք: ս: Լուսաւորչի որդիք: փռանկ չենք լինի: թող գայ պատրիարքը ու մեզ ապահովացնէ: Պօղոս պատրիարքը պատաւորվում է պատրիարքարանի լուսամտից դուրս փախչելով մի թուրքի տան մէջ ապաստանարան գտնելու: պատրիարքարանի գրպանները խորտակվում են: Պարզը վերահաստատելու համար՝ Բ: Գրան ուսուցիչները (ենիշերներ) ուսուցանողների հետ վրայ են հասնում: ամբօրը ցրվում է մի քանի զլխաւորների ձերբակալելով՝ բանտարկում են: Բանտարկեալները սկսում են զանազան մարդոց մատնել իրրե խոսովութեան պատճառների: բանտարկվում են շատերը: բայց խեղճան խոսփարար գաղատացին Եւրոպա փախած լինելով ազատվում է: Մասնավորում են մի քանի եպիսկոպոսներ էլ և նոյն ինքն Սայ կաթողիկոս Սիրակոսը: բայց և շուտով ազատվում են: Մասնավորումները շարունակվում են մինչև որ օգոստոսի 16-ին Մեծ Եպարքոսը Պօղոս պատրիարքին իւր մօտ կանչելով՝ կամենում է գիտնալ թէ ուրքեր են միութեան խնդիրը յառաջ բերելով՝ խոսովութեան պատճառ դարձել և ի զորմանս իւր՝ իմանում է որ դժբաւ են Գրիգոր ճարտարագետը: Յարութիւն Պեղծեանը: Ճանիկ Փափաղեանը: Մ: Եովհաննէս Երկանեանը և Պարապետ Աղլուսուրեանը:

Արեւադէս ութսունամեայ Գրիգոր ամիրա Սախայեան բոլոր յանցանքը իւր վերայ առնելով խնդրում է միւսներին արձակել իրանք իրանց գրգռման գործի մէջ յանցաւոր խոստովանուելին զեւ ուրիշ չորս հոգի էլ և բոլորի համար էլ մահուան դատաւճիւր կոչացաւ: Սախայեանին՝ սեպտեմբերի 18-ին Խաչվերացի եօթներորդ օրը երկկոյնեան ժամերգութեան ժամանակ «Այս զուարթը» ասելիս՝ Մայր եկեղեցու գրան սոռաջ կահեցին: մնացեալ չորսին էլ՝ քաղաքի զանազան մասերում:

Հետեւեալ օրը մնացած բանտարկեալները ազատվում են: իսկ երեւելիները արքայովում զանազան տեղեր:

Այսքան աղէաները միութեան խնդրից ծագելուց յետոյ երբ Պօղոս պատրիարքը վեղար և փլէռն ընդունող Եւրոպեան վանականներին հրաւիրեց պատրիարքարան՝ որ երկուսին ս: Էջմիածին: երկուսին՝ Մշու ս: Պարապետ և երեքին էլ Երուսաղէմ՝ ուղարկի՝ նորա փոխանակ պատրիարքարան գալու զիմեցին լատինացուց եկեղեցին: նոցա հետեւեց նաև արքայեանների ժողովուրդը:

Հոռմէականները դարձեալ սկսեցին հակառակը գնալ հայոց եկեղեցու նոգովելով Գրիգոր և Մովսէս Տաթևացիներին ու Եովհաննէս Արտանեցուն: իսկ հայոց եկեղեցին հարազատ իւր նախնի սոփորութեանցը: մերժեց վերջին օժման իւզի գործածութիւնը և նոգովում է Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեոնին:

Ենչպէս տեսանք և պէտք է տեսներ 1810—1830 թուերը Տաճկահայոց: և ի մասնաւորի Կ: Պէլսոյ հայերի համար: շատ նշանաւոր շրջան է: Այդ շրջանում հայ լուսաւորչականներն ու հայ կաթողիկէները շատ մօտենում են իրար: յառաջ է գալիս միութեան խնդիրը: Միութիւնը գլուխ բերելու համար երկու կողմն էլ արաքսուստ պատրաստակամութիւն է ցոյց տալիս եկեղեցական ծէսերի և արարողութիւնների վերաբերութեամբ միմեանց դիմումներ անել: Բայց երբ արդէն միութիւնը գլուխ եկած էր համարվում կաթողիկէ հայք: բոլորովին անջատվում են: և մինչև այդ ժամանակ: որ հայոց պատրիարքի գերիշխանութեան տակ էին գտնվում և հայ համայնք էին ձանաչվում կառավարութեան առաջ: պնտհետե իրաւունք են ստանում կաղմիլ առանձին կաթողիկէ համայնք կաթողիկէ պատրիարքի գերիշխանութեան տակ: Այս բանին նըպաստում են՝ ա: 1829 թուին սեպտեմբերի 14-ին ստանդերի և տաճիկների միջև կնքուած Ազրիանուպոլի գաշնազրի 12-րդ յօդուածը: որ է. «Լարկասուք Տաճկաց: որք են յոյնք: հայք: հոռմէական հայք և հրեայք աղատ լիցին ի պաշտել զո՛ր ի ինչ հաւատս: և բնութիւն հաւատոյ և կրօնի մի լիցի ի կողմանէ օսմանեան տէրութեան: ուստի բնութեամբ յեղաշրջել գործատնեայս ի մահմեդական օրէնս մի երրէք լիցի և հոռմէական հայք աղատ լիցին ի պաշտել զհաւատս իւրեանց: ր: Գաղղիացուց և Անգղիացուց պետակաների միջամտութիւնը: որի հետեանքն եղաւ 1830-ի յունվարի 6-ին հրատարակուած հրովարտակը: որով արքայութեան կաթողիկէ հայերը վերադարձան իրանց բնակավայրերը: և իրաւունք ստացան սեպհական պատրիարք ու եկեղեցիներ ունենալու՝ այլևս լատինների եկեղեցին չը յաճախելու պայմանով: (Պատմ: Հայոց Ա: Պեղպէրեան):»

Ե. Վ. Ս.

